

Luka Begović

**Suvremena obilježja gospodarstva Bjelovarsko-
bilogorske županije**

Diplomski rad

Zagreb

2018.

Luka Begović

**Suvremena obilježja gospodarstva Bjelovarsko-
bilogorske županije**

Diplomski rad

predan na ocjenu Geografskom odsjeku
Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
radi stjecanja akademskog zvanja
magistra edukacije geografije i povijesti

Zagreb

2018.

Ovaj je diplomski rad izrađen u sklopu integriranog preddiplomskog i diplomskog sveučilišnog studija *Geografija i povijest; smjer: nastavnički* na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom izv. prof. dr. sc. Martine Jakovčić.

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Diplomski rad

Suvremena obilježja gospodarstva Bjelovarsko-bilogorske županije

Luka Begović

Izvadak: Predmet je istraživanja ovoga rada analiza suvremenih obilježja gospodarstva Bjelovarsko-bilogorske županije. U radu su prikazana osnovna demografska i prometno-geografska obilježja Županije i njihova povezanost s gospodarstvom. Nadalje, analizirano je trenutno stanje najvažnijih gospodarskih djelatnosti za razvoj Županije, odnosno onih na koje je stavljen naglasak u županijskoj razvojnoj strategiji kako bi se revitaliziralo čitavo područje koje obilježava depopulacija. Koristeći statističke podatke iz različitih izvora i publikacija te podatke prikupljene metodom intervjua, posebno je istraženo aktualno stanje, problemi, pozitivni primjeri i mogućnosti daljnjeg razvoja poljoprivrede. Osim toga, uočene su neiskorištene mogućnosti u pojedinim gospodarskim djelatnostima, a SWOT analizom utvrđeno prevladavaju li snage ili slabosti, odnosno prilike ili prijetnje.

102 stranice, 22 grafička priloga, 15 tablica, 147 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: gospodarstvo, poljoprivreda, obiteljska poljoprivredna gospodarstva, Bjelovarsko-bilogorska županija

Voditelj: izv. prof. dr. sc. Martina Jakovčić

Povjerenstvo: izv. prof. dr. sc. Martina Jakovčić
izv. prof. dr. sc. Aleksandar Lukić
doc. dr. sc. Ružica Vuk

Tema prihvaćena: 8. 2. 2018.

Rad prihvaćen: 13. 9. 2018.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, Zagreb, Hrvatska.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb
Faculty of Science
Department of Geography

Master Thesis

Contemporary features of the Bjelovar-Bilogora County economy

Luka Begović

Abstract: The subject of this research are the contemporary features of the Bjelovar-Bilogora County economy. The research presents basic demographic and transport geography features of the County and their correlation with the economy. Furthermore, the current state of the most important economic activities for the County development is analyzed, i.e., those highlighted in the County Development Strategy to revitalize the entire area enduring depopulation. Using statistical data from different sources and publications and data collected by interviews, the current state, problems, positive examples and the possibilities for the further development of agriculture are explored. In addition, the unused opportunities offered by some economic activities are noticed and SWOT analysis is used to determine whether strengths or weaknesses, or opportunities or threats, prevail.

102 pages, 22 figures, 15 tables, 147 references; original in Croatian

Keywords: economy, agriculture, family farms, Bjelovar-Bilogora County

Supervisor: Martina Jakovčić, PhD, Associate Professor

Reviewers: Martina Jakovčić, PhD, Associate Professor
Aleksandar Lukić, PhD, Associate Professor
Ružica Vuk, PhD, Assistant Professor

Thesis title accepted: 08/02/2018

Thesis accepted: 13/09/2018

Thesis deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb,
Marulićev trg 19, Zagreb, Croatia

ZAHVALE

Prije svega, želim se zahvaliti svojoj mentorici izv. prof. dr. sc. Martini Jakovčić na prihvaćanju mentorstva i pomoći pri oblikovanju strukture rada te anketnog upitnika. Veliko hvala poljoprivrednicima koji su pristali na ispunjavanje ankete te posjet njihovim gospodarstvima jer bez njihovih odgovora možda i najvažniji dio ovoga rada ne bi postojao. Napose se zahvaljujem kolegici Anamariji Mirović i kolegi Tvrtku Pleiću koji su doprinijeli svojim znanjem i vještinama u izradi ovoga rada. Također, zahvaljujem se svojim cimerima te ostalim prijateljima i kolegama koji su mi na bilo koji način pomogli u pisanju ovoga rada. Na kraju, posebno se zahvaljujem svojim roditeljima koji su mi financijski omogućili studiranje, podržavali me i bili strpljivi u svim trenucima u ovih pet godina studija.

Sadržaj

1. UVOD	1
1.1. Ciljevi, zadaci i hipoteze istraživanja	2
1.2. Metodologija	2
1.3. Pregled dosadašnjih istraživanja	3
1.4. Pregled razvojne strategije Bjelovarsko-bilogorske županije.....	4
2. PROSTORNI OKVIR ISTRAŽIVANJA.....	6
2.1. Geografska obilježja	6
2.2. Administrativno-teritorijalna podjela	6
2.3. Demografska obilježja	7
2.3.1. Ukupno ili opće kretanje stanovništva.....	7
2.3.2. Prirodno kretanje stanovništva	9
2.3.3. Prostorna pokretljivost stanovništva.....	10
2.3.4. Struktura stanovništva prema dobi i spolu	12
2.3.5. Društveno-gospodarska struktura stanovništva	14
3. PROMETNO-GEOGRAFSKA OBILJEŽJA	20
4. EKONOMSKO-GEOGRAFSKA OBILJEŽJA.....	22
4.1. Šumarstvo i drvoprerađivačka industrija	22
4.2. Biomasa i geotermalna energija.....	23
4.3. Prehrambena industrija	24
4.4. Turizam	25
4.5. Pokazatelji razvijenosti gospodarstva u suvremenom razdoblju	28
5. POLJOPRIVREDA	33
5.1. Povijesni razvoj i suvremena obilježja	33
5.2. Obiteljska poljoprivredna gospodarstva	40
6. REZULTATI ISTRAŽIVANJA	43
6.1. Problemi poljoprivrednika	49
6.2. Pozitivni primjeri	59
6.3. Mogućnosti daljnjeg razvoja.....	61
7. SWOT ANALIZA	65
8. ZAKLJUČAK.....	67
POPIS LITERATURE I IZVORA	68

PRILOZI	VIII
I. POPIS SLIKA.....	VIII
II. POPIS TABLICA.....	X
III. ANKETNI UPITNIK	XI
IV. PISANA PRIPREMA ZA NASTAVNI SAT GEOGRAFIJE.....	XV

1. UVOD

Nakon Drugog svjetskog rata na prostoru današnje Republike Hrvatske događaju se sve intenzivnije promjene stanovništva i gospodarstva. Negativna demografska obilježja poput starenja stanovništva, depopulacije i emigracije transformirala su geografski prostor Hrvatske, ali i utjecala na gospodarstvo. Od 1960-ih godina u pravom smislu riječi javljaju se procesi industrijalizacije koji su bitno promijenili osnovnu gospodarsku strukturu. Dominantna agrarna obilježja iz temelja se mijenjaju, a sve više na značaju dobivaju nepoljoprivredne djelatnosti, a napose industrija i tercijarne djelatnosti. Zbog snažnog efekta industrijalizacije dolazi do promjena u razmještaju naseljenosti. Sve više rastu gradovi, posebno veća središta, a ruralna područja zahvaćaju procesi deagrarizacije, deruralizacije i depopulacije. Nakon Domovinskog rata javljaju se tranzicijski problemi koji uzrokuju smanjivanje broja zaposlenih, povećanu nezaposlenost, ali i regionalne razlike unutar Hrvatske.

Prestrukturiranje poljoprivredne proizvodnje u Hrvatskoj teče sporo. Usitnjenost parcela, prastara mehanizacija, niska obrazovanost i starost poljoprivrednog stanovništva temeljna su obilježja poljoprivrede. Posljedično, obujam je poljoprivredne proizvodnje manji nego što je bio 80-ih godina 20-og stoljeća. Danas je prevladavajuće staro stanovništvo u ruralnim krajevima sve manje sposobno za rad, a ono koje još radi, nerijetko se bavi upravo nekim oblikom poljoprivrede. S druge strane, mlado se stanovništvo sve češće seli u urbana središta i bavi nekom od tercijarnih i kvartarnih djelatnosti. Primjerice, u 2017. god. najveći je broj odseljenih u inozemstvo bio u dobi od 20 do 39 godina (48,0 %). U unutarnjim migracijama također prevladavaju mladi (46,9 %) (DZS, 2018). Navedeni trendovi nisu zaobišli ni prostor današnje Bjelovarsko-bilogorske županije, područja koje je tradicionalno usmjereno na poljoprivredu, a napose stočarstvo. Brežuljkasto-ravničarski prostor bogat šumama, plodnim tlima i slatkovodnim resursima iskorištavan je za uzgoj stoke i ratarskih kultura, ali i lov i ribolov. Usprkos brojnim potencijalima za jači razvoj poljoprivrede, prerađivačka industrija ima izniman značaj za županijsko gospodarstvo i trenutno drži primat u ukupnim gospodarskim kretanjima.

U središtu ovoga rada bit će analiza suvremenih gospodarskih obilježja Bjelovarsko-bilogorske županije, a napose poljoprivrede.

1.1. Ciljevi, zadaci i hipoteze istraživanja

Cilj je ovoga rada prikazati koje su gospodarske djelatnosti ključne za razvoj gospodarstva Bjelovarsko-bilogorske županije i kolika je stvarna važnost poljoprivrede za nj. Uz kratak povijesni osvrt, naglasak je na analizi suvremenih obilježja u poljoprivredi te izazovima i problemima s kojima se svakodnevno susreću poljoprivrednici. Osim postojećih ograničenja, opisat će se nedavni pozitivni trendovi i još uvijek neiskorištene mogućnosti i potencijali Županije. Posebna je pozornost dana analizi obilježja obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava koja se smatraju nositeljima razvoja ruralnih krajeva u Hrvatskoj. Također, utvrdit će se postoji li i koliko je razvijena povezanost poljoprivrede i ruralnog turizma u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji. Obradom i tumačenjem intervjua prikupljenih podataka usporedit će se rezultati s informacijama iz literature i izvora, a napose s razvojnom strategijom Županije. Na koncu, provest će se kratka SWOT analiza.

Postavljene radne hipoteze jesu:

H1 – Iako je prerađivačka industrija najvažnija gospodarska djelatnost, u razvojnoj strategiji Bjelovarsko-bilogorske županije pridan je veliki značaj poljoprivredi za razvoj gospodarstva, ali je zbog nedovoljnih ulaganja poljoprivredna proizvodnja na nezadovoljavajućoj razini.

H2 – Poljoprivrednici-ispitanici nisu zadovoljni aktualnim stanjem u poljoprivredi.

H3 – Poljoprivrednici-ispitanici u nedovoljnoj mjeri koriste fondove Europske unije zbog starosti i brojne papirologije.

H4 – Većini poljoprivrednika-ispitanika ruralni je turizam dopunska djelatnost.

1.2. Metodologija

U ovom će se radu teorijski analizirati stručna i znanstvena literatura, ali i različite statističke publikacije i izvori. Primarni su izvori *Godišnja izvješća Hrvatske poljoprivredne agencije* te *Upisnik poljoprivrednika Agencije za plaćanja u poljoprivredi, ribarstvu i ruralnom razvoju*. Osim toga, koristit će se *Razvojna strategija Bjelovarsko-bilogorske županije 2011.-2013.*, *Strategija poljoprivrede i ribarstva Republike Hrvatske*, *Zakon o obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu*, podaci Hrvatske gospodarske komore te novinarske reportaže HRT-ove emisije *Plodovi zemlje*. Lokalni tjednici *Bjelovarac* i *Bjelovarski list* upotpunili su gore navedene bibliografske jedinice. Za demografska će se obilježja, između ostalog, koristiti službene publikacije Državnog zavoda za statistiku (npr., *Popisi stanovništva 2001. i 2011.*, *Statistički ljetopisi Republike Hrvatske*).

Podaci o obilježjima obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, zadovoljstvu stečenim prihodima i aktualnom stanju u poljoprivredi te svakodnevnim problemima poljoprivrednika prikupljeni su metodom intervjua u razdoblju od 06. do 22. travnja 2018. god. na različitim lokacijama u Županiji, dok je 15 ispitanika zbog nemogućnosti „face-to-face“ ankete odgovorilo na ista pitanja putem Interneta i telefona. Intervjuirano je 93 poljoprivrednika iz pet upravnih gradova i 13 općina, a prikupljeni su podaci obrađeni u softverima *IBM SPSS Statistics* i *Microsoft Office Excel*. Osim toga, korištene su kartografska i matematička metoda te SWOT analiza.

1.3. Pregled dosadašnjih istraživanja

Radovi na temu gospodarstva Bjelovarsko-bilogorske županije s geografskog stajališta rijetki su. Profesorica na Ekonomskom fakultetu u Rijeci, Nada Karaman-Aksentijević, urednica je monografije *Dugoročni razvitak gospodarstva Bjelovarsko-bilogorske županije* iz 1999. god. Iste je godine izdano djelo u nakladi Agronomskog fakulteta u Zagrebu *Strategija razvitka poljodjelstva Bjelovarsko-bilogorske županije*. S druge strane, o gospodarstvu Bjelovara pisano je 2006. god., u povodu obilježavanja 250 godina od osnutka grada, dok za ostale gradove u Županiji nisu pronađeni radovi o gospodarstvu, kao ni o poljoprivredi.

Za promatrano područje postoje znanstveni i stručni članci koji pojedinačno obrađuju gospodarske djelatnosti koje su relevantne za ovaj rad. O središnjoj temi ovoga rada, poljoprivredi, pisao je F. Tomić (2012) kada je detektirao probleme u navodnjavanju, zatim V. Barić (2012) koji se bavio zapošljavanjem u poljoprivredi te M. Štambuk (1993) koja je kroz statističke podatke u poljoprivredi usporedila regije u Hrvatskoj. Z. Pretula (2009) bavio se vodoopskrbnim sustavom koji je usko vezan uz poljoprivredu, ali i gospodarstvo općenito, a A. Čikić (2012) i T. Malvić (2015) pisali su o mogućnostima iskorištavanja obnovljivih izvora energije za razvoj poljoprivrede. S. Slavinić (2004, 2012) obradio je slatkovodne resurse i ribolov, a M. Arvay (2014) uredio monografiju o lovstvu u Županiji. O važnoj primarnoj djelatnosti za ovo područje, šumarstvu, pisao je M. Prka (2008, 2012), dok su o nepoljoprivrednim djelatnostima s početka 20. st. pisali Vuković i dr. (2006). O prometu su, čiji je razvoj nužan za razvoj gospodarstva nekog prostora, pisali I. Dadić i dr. (2007), M. Kolar-Dimitrijević i E. Wagner (2011) te I. Dadić i K. Vidović (2012), a o turizmu I. Bačić i M. Medak (2012) te o obrazovanju odraslih Strugar (2009). Demografska su obilježja ovog prostora opisali N. Pokos (2001), Ž. Štefša (2009) te M. Sabolović i G. Vuković (2014).

1.4. Pregled razvojne strategije Bjelovarsko-bilogorske županije

Za potrebe ovoga rada nezaobilazno je analizirati položaj najvažnijih gospodarskih djelatnosti u strategiji razvoja Bjelovarsko-bilogorske županije. Prvi je strateški cilj povećati konkurentnost gospodarstva Županije, a on podrazumijeva četiri prioriteta. Prvi je prioritet potaknuti ruralni razvoj kroz: restrukturiranje tradicionalne poljoprivredne proizvodnje u modernu, specijalističku, zatim osiguranje većeg dohotka stanovnika ruralnih krajeva, smanjivanje emigracije iz ruralnih prostora, stvaranje preduvjeta za pristup poljoprivrednih proizvoda iz Županije novim tržištima, podupiranje partnerskog odnosa između proizvođača, prerađivača i trgovine na malo te generalno poboljšanje životnih uvjeta stanovnicima sela. Prije su potrebne edukacije za poljoprivrednike kako bi se postigla veća kvaliteta i kvantiteta poljoprivredne proizvodnje te ukazale prednosti ekološke proizvodnje. S druge strane, postoji svijest o neprovođenju komasacije te nužnosti povećanja površina koje se navodnjavaju.

Kada je u pitanju turizam, postoji svijest o nedostatku smještajnih kapaciteta, nepostojanju jedinstvenog županijskog turističkog proizvoda te sezonskom odlasku županijskih turističkih i ugostiteljskih djelatnika na rad u primorske krajeve. Stoga, drugi se prioritet odnosi na razvoj turizma, a to podrazumijeva: povećanje doprinosa turističkoga sektora u ukupnom gospodarstvu i zapošljavanju, povećanje tržišta za poljoprivredne proizvode, stvaranje preduvjeta za razvoj prepoznatljivog županijskog proizvoda, konkretna promocija turističke ponude Županije te poticanje suradnje radi kreiranja novih turističkih proizvoda.

Uloga prerađivačke industrije od velike je važnosti za ovaj prostor, ali njezin bi značaj trebao biti u budućnosti još jače i čvršće određen. Napose se ističe problem neadekvatne tehnološke opremljenosti u industrijskim sektorima, što znači da je nužno modernizirati postojeće proizvodne kapacitete koji će doprinijeti konkurentnosti i efikasnosti županijske proizvodnje. Dakle, treći prioritet jest razvoj prerađivačke industrije, malog i srednjeg poduzetništva te obrtništva, a osim navedenog, uključuje i promociju županijskih razvojnih mogućnosti, te osiguranje uvjeta za nove investitore. Na koncu, razvoj je gospodarstva nemoguć bez jačanja ljudskih potencijala odnosno sposobne, obrazovane i stručne radne snage, koja se može osigurati kroz cjeloživotno učenje i obrazovanje.

Drugi se strateški cilj odnosi na unaprjeđenje društvene infrastrukture i povećanje kvalitete života. Između ostalog podrazumijeva očuvanje okoliša, adekvatno gospodarenje otpadom te podizanje kvalitete života na zdravstvenom, socijalnom, kulturnom i sportskom

planu. Treći se strateški cilj odnosi na razvoj komunalne infrastrukture, a primat ima unaprjeđenje vodoopskrbnog sustava i odvodnje te modernizacija i obnova prometnica (Razvojna strategija Bjelovarsko-bilogorske županije 2011.-2013., 2010).

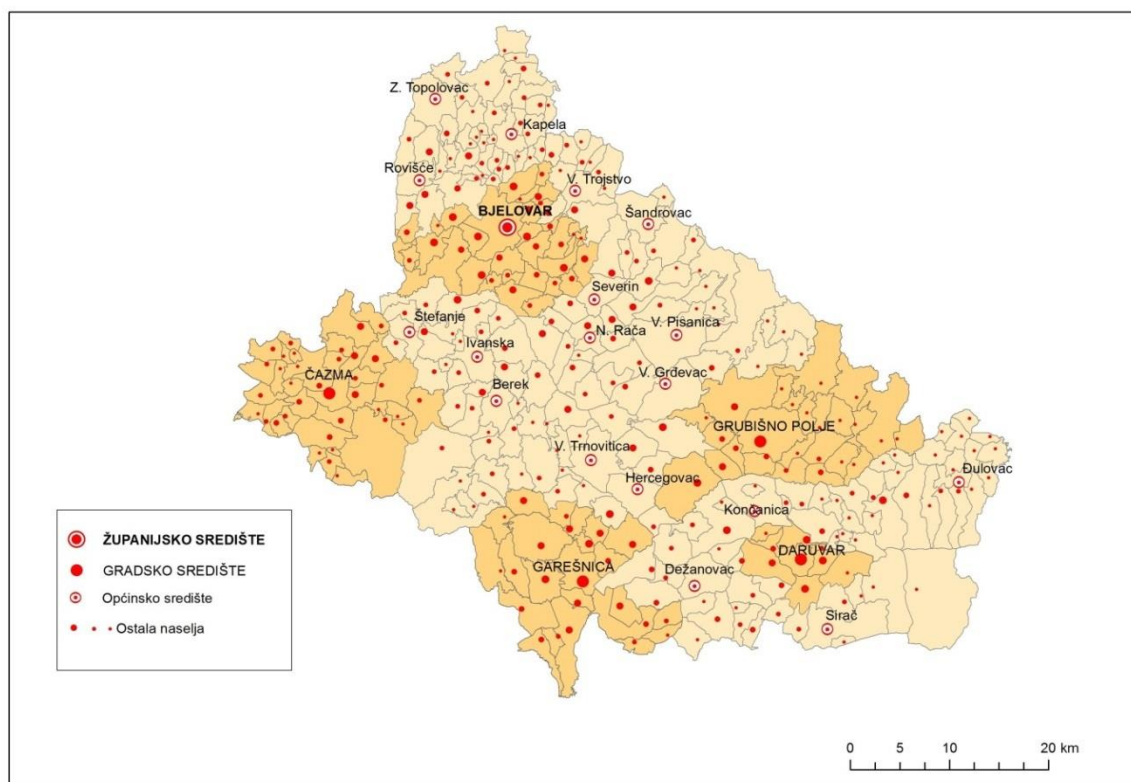
2. PROSTORNI OKVIR ISTRAŽIVANJA

2.1. Geografska obilježja

Prirodno-geografski gledano, Bjelovarsko-bilogorska županija pripada prostoru Panonske megaregije, najvećim dijelom makroregiji Zavale sjeverozapadne Hrvatske, a svojim rubnim istočnim dijelom ulazi i u makroregiju Slavanskog gromadnog gorja. Na prostoru Županije razlikuju se četiri karakteristične geografske cjeline: Bilogora na sjeveru i sjeveroistoku, rubni masivi Papuka i Ravne gore na istoku, Moslavačka gora na jugozapadu te pleistocenski ravnjaci i doline Česme i Ilove u južnom, središnjem i zapadnom dijelu. Gledano prostorno-funkcionalno, smještena je u istočnom dijelu skupine županija Središnje Hrvatske, najrazvijenijeg dijela Republike Hrvatske (Razvojna strategija Bjelovarsko-bilogorske županije 2011.-2013., 2010). Prema Nacionalnoj klasifikaciji prostornih jedinica za statistiku, pripada Središnjoj i Istočnoj (Panonskoj) Hrvatskoj (DZS, 2013). Županija na sjeveru graniči s Koprivničko-križevačkom, na sjeveroistoku s Virovitičko-podravskom, na jugoistoku s Požeško-slavonskom, na jugozapadu sa Sisačko-moslavačkom te na zapadu sa Zagrebačkom županijom (Razvojna strategija Bjelovarsko-bilogorske županije 2011.-2013., 2010). S površinom od 2640 km² nalazi se na 11. mjestu županija po veličini, a čini 4,66 % površine Republike Hrvatske. Prema Popisu stanovništva 2011. god., u Županiji živi 119 764 stanovnika, što je čini 15. po redu županijom. Gustoća naseljenosti jest 45,4 st./km², što je značajno ispod prosjeka Hrvatske (75,7 st./km²) (DZS, 2013).

2.2. Administrativno-teritorijalna podjela

Županija je ustrojena *Zakonom o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj* 29. prosinca 1992. god., kada je obuhvaćala dva grada i 15 općina. Danas, nakon izmjena i dopune Zakona, u Županiji se nalazi pet gradova i 18 općina (sl. 1). Središte Županije je Bjelovar, brojem stanovnika najveći grad u Županiji.

Sl. 1. Administrativno-teritorijalna podjela Bjelovarsko-bilogorske županije na gradska i općinska središta te ostala naselja

Izvor: Izradio autor prema podacima DGU (2013.)

2.3. Demografska obilježja

2.3.1. Ukupno ili opće kretanje stanovništva

Ukupno ili opće kretanje stanovništva određeno je prirodnim i mehaničkim kretanjem (migracijama) stanovništva. Konkretnije, komponente prirodnog kretanja su natalitet i mortalitet, a mehaničkog imigracija i emigracija. Osim toga, ne smiju se zanemariti vanjski ili eksterni čimbenici poput ratova, prirodnih katastrofa, epidemija i sl. Radi tih procesa dolazi do promjene broja stanovnika na nekom području i u nekom vremenskom razdoblju (Wertheimer-Baletić, 1999).

U Hrvatskoj je prvi moderan popis stanovništva proveden 1857. god., u sklopu tadašnje Habsburške Monarhije (Wertheimer-Baletić, 1999). Otada do danas u Hrvatskoj je provedeno 16 popisa stanovništva, a u pravilu se provode svakih deset godina. U vrijeme prvog modernog popisa stanovništva Hrvatske, Bjelovarsko-bilogorska županija brojila je gotovo 85 000 stanovnika (sl. 2), a Bjelovar manje od 3000 stanovnika, što i nije čudno obzirom da je tek 1756. god. osnovan odlukom carice Marije Terezije. S druge strane, ruralni krajevi Županije su kroz 19. st. doživjeli revitalizaciju, budući da su ranije bili opustošeni u sukobima s Osmanlijama. Rast broja stanovnika zabilježen je od prvog popisa

do 1910. god., a napose u razdoblju između 1880. i 1890. god., kada je došlo do porasta za 29 481 stanovnika (Sabolović i Vuković, 2014). Jedan od razloga porasta stanovništva, ali i njegove heterogenosti u to doba jest imigracija stanovnika iz ostatka Monarhije, ponajprije iz Češke, Mađarske, Austrije, ali i Italije (Štefša, 2008). Zbog izbijanja Prvog svjetskog rata i širenja španjolske gripe dolazi do minimalnog pada broja stanovnika u sljedećem međupopisnom razdoblju. Najveći je broj stanovnika na prostoru današnje Županije bio 1931. god. kada je ta vrijednost dosegla 173 597 (Sabolović i Vuković, 2014). Otada do Popisa stanovništva 2011. god. ovaj je prostor „izgubio“ više od 53 000 stanovnika. Razlozi su takvih demografskih promjena višestruki, a jedan je od ključnih činjenica da je početkom 20. st. tadašnja Bjelovarsko-križevačka županija¹ imala totalnu stopu fertiliteta (TFR)² svega 4,51, dok su susjedni požeški, varaždinski i virovitički kraj imali tu vrijednost između 5,5 i 6. Dakle, demografska je tranzicija na ovom prostoru krenula ranije (Sabolović i Vuković, 2014). Političke emigracije i emigracije uzrokovane ratnim zbivanjima (Štefša, 2008), a potom i ubrzani procesi deagrarizacije, deruralizacije i jače industrijalizacije od 1960-ih najvažniji su uzroci intenzivnog smanjivanja broja stanovnika u poslijeratnom razdoblju. Napose se to odnosi na povišene prostore Bilogore, Moslavačke gore i Papuka, te područja udaljena od gradskih središta i važnih prometnica (Sabolović i Vuković, 2014). U najnovije vrijeme negativna demografska kretanja zahvatila su i urbana središta, a posljedice je ostavio i Domovinski rat, napose zbog iseljavanja relativno brojnog srpskog stanovništva³, čiji je udio u ukupnom stanovništvu Županije smanjen sa 16,14 % 1991. god. na 7,03 % 2001. god. (Sabolović i Vuković, 2014). Usprkos izrazito nepovoljnoj međupopisnoj dinamici na području istočno od općina Bjelovar i Čazma (s izuzetkom općine Garešnica), pad broja stanovnika Županije djelomično je ublažen doseljavanjem nekoliko tisuća Hrvata iz Bosne i Hercegovine, Vojvodine i Kosova (Pokos, 2001, Štefša, 2008).

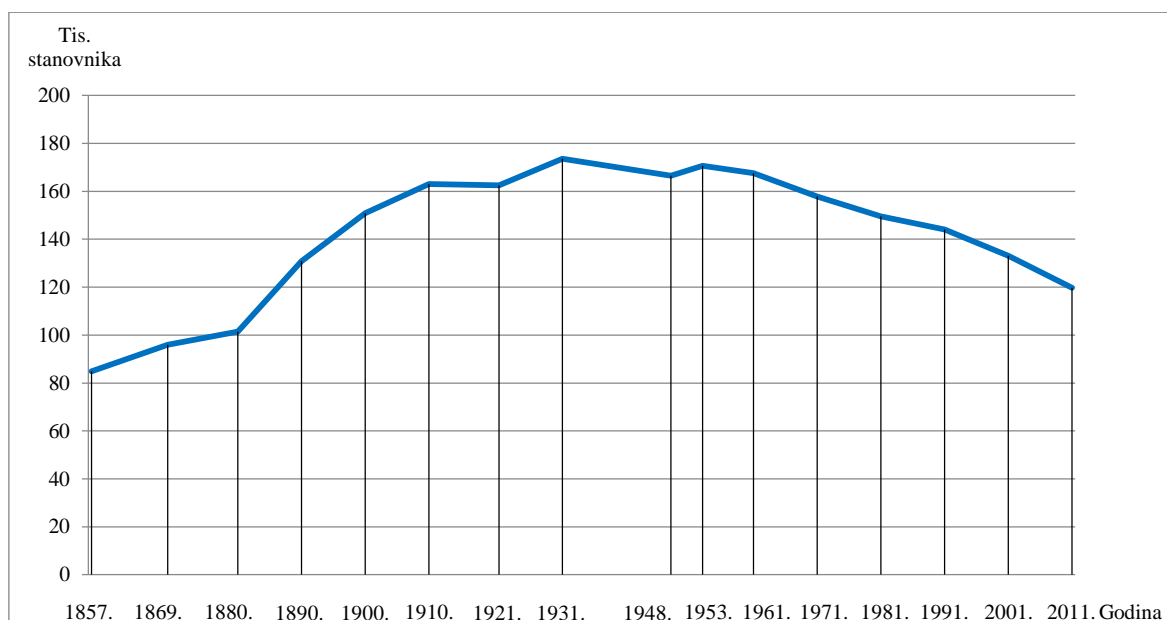
U odnosu na Popis stanovništva 2001. god. kada je Bjelovarsko-bilogorska županija brojila 133 084 stanovnika i time činila 3 % stanovništva Republike Hrvatske, prema

¹ Bjelovarska županija, koja je osnovana 1871. god., petnaest godina kasnije spojila se sa susjednom Križevačkom pa je nastala Bjelovarsko-križevačka županija (Slukan Altić, 2008). Obuhvaćala je površinu od 5050,1 km² (11,9 % površine Kraljevine Hrvatske i Slavonije), a sastojala se od kotareva: Bjelovar, Čazma,

² Totalna stopa fertiliteta definira se kao vjerojatan prosječan broj živorođene djece koji bi rodila jedna „prosječna“ žena promatrane generacije u svom fertilnom razdoblju, pod uvjetom djelovanja sadašnjih specifičnih stopa fertiliteta prema dobi i uz apstrahiranje od utjecaja mortaliteta (Wertheimer-Baletić, 1999).

³ Više od četvrtine smanjen broj stanovnika u odnosu na Popis 1991. god. zahvatio je općine Sirač i Veliki Grđevac jer je srpsko stanovništvo iselilo iz naselja razasutih po obroncima Ravne Gore, Papuka i Bilogore (Pokos, 2001). Većina tog prostora otkuda su emigrirali Srbi poklapala se s privremeno okupiranim prostorom Županije (Sabolović i Vuković, 2014).

Popisu stanovništva 2011. god. broj stanovnika se smanjio za 13 320, pa je njezin udio u ukupnom stanovništvu Republike Hrvatske pao na 2,8 %. Budući da stopa ukupne promjene broja stanovnika iznosi -10,01 %, Županiju obilježava tip jake depopulacije (R_3), kada se gleda veličina promjene broja stanovnika.⁴

Sl. 2. Kretanje ukupnog broja stanovnika Bjelovarsko-bilogorske županije od 1857. do 2011. godine

Izvor: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, CD-ROM, DZS RH, Zagreb, 2005.; *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (23. 02. 2018.)

2.3.2. Prirodno kretanje stanovništva

Sastavnice prirodnog kretanja stanovništva jesu natalitet (rodnost) i mortalitet (smrtnost) stanovništva, a njihova je rezultanta prirodna promjena koja može biti pozitivna (prirodni prirast), negativna (prirodni pad) i stagnacijska (nulti prirast). Ovakvo je kretanje stanovništva pod utjecajem bioloških, gospodarskih, društvenih, kulturnih, socio-psiholoških i drugih faktora različitoga intenziteta (Wertheimer-Baletić, 1999).

Godine 1992. (tada su ustrojene hrvatske županije) zabilježen je najveći prirodni pad na ovom području, a iznosio je -999 stanovnika, što je vjerojatno povezano s ratnim zbivanjima. Najmanji je prirodni pad u Županiji zabilježen 1996. god., kada je on iznosio

⁴ Prilikom utvrđivanja tipa općeg kretanja stanovništva poželjno je koristiti pomoćni kriterij odnosno veličinu promjene broja stanovnika između dvaju popisa. Tipologija je sljedeća: Progresija (P): vrlo jaka progresija (P_1 : 12,00 i više %), jaka progresija (P_2 : 7,00-11,99 %), osrednja progresija (P_3 : 3,00 – 6,99 %), slaba progresija (P_4 : 1,00 – 2,99 %); Stagnacija (S: -0,99 do 0,99 %), Regresija (R): slaba depopulacija (R_1 : -1,00 do -2,99 %), osrednja depopulacija (R_2 : -3,00 do -6,99 %), jaka depopulacija (R_3 : -7,00 do -11,99 %) i izumiranje (R_4 : -12,00 i više %) (Nejašmić, 2005).

-263 stanovnika (vjerojatno je vrijednost niža zbog prestanka ratnih zbivanja u Hrvatskoj), a prema posljednjim objavljenim podacima 2016. god. ta je vrijednost bila -699 stanovnika (DZS, 2017). Godina 1967. bila je posljednja godina kada je na prostoru današnje Županije zabilježeno više rođenih nego umrlih. Takve su negativne tendencije zahvatile još jedino susjednu Koprivničko-križevačku županiju (Bjelovarac.hr, 2017s). Ipak, pozitivne se promjene vide u Gradu Čazmi, gdje je u rujnu 2017. god. u vrtić upisano 30-ak djece više nego godinu ranije (Bjelovarac.hr, 2017af).

2.3.3. Prostorna pokretljivost stanovništva

Osim prirodnog kretanja stanovništva, nužno je analizirati i prostornu pokretljivost stanovništva. Ona podrazumijeva sve vrste teritorijalne mobilnosti stanovništva u određenom vremenu i prostoru, a njezine su komponente migracija i cirkulacija. Ukoliko neka osoba promjeni mjesto stalnog boravka (prebivališta), bilo trajno ili privremeno, bilo na veću ili manju udaljenost, bilo unutar ili preko državnih i administrativnih granica, onda se radi o migraciji ili seljenju. Najčešći su razlozi migracija gospodarskog, socijalnog i demografskog karaktera (Nejašmić, 2005).

Prema dostupnim podacima za razdoblje od 1998. do 2016. god. (tab. 1), u Županiju je jedino više stanovnika doselilo nego odselilo 1998. i 2000. god., dok su ostalih godina zabilježene negativne vrijednosti salda ukupne migracije⁵, a napose dvije posljednje promatrane godine, kada te vrijednosti prelaze 1000. Udio doseljenih iz drugih županija je jedino u prve dvije promatrane godine bio manji od udjela doseljenih iz inozemstva, a u recentno razdoblje Županiju karakterizira preko 80 % doseljenih iz drugih županija. S druge strane, stanovništvo je Županije svih godina velikom većinom selilo u druge županije, ali je 2016. god. taj udio pao na svega 53,5 %, što znači da je inozemstvo sve popularnija destinacija za stanovnike Bjelovarsko-bilogorske županije.

⁵ Saldo ukupne migracije stanovništva županije definira se kao razlika ukupnog broja doseljenih iz druge županije i inozemstva i ukupnog broja odseljenih iz te županije u druge županije i inozemstvo (DZS, <https://www.dzs.hr/>, 25. 02. 2018.)

Tab. 1. Doseljeno i odseljeno stanovništvo te saldo ukupne migracije Bjelovarsko-bilogorske županije od 1998. do 2016. godine

Godina	Doseljeni			Odseljeni			Saldo ukupne migracije
	Ukupno	Iz druge županije	Iz inozemstva	Ukupno	U drugu županiju	U inozemstvo	
1998.	2 565	943	1 622	1 172	1 102	70	1 393
1999.	1 515	675	840	1 661	1 118	543	-146
2000.	1 428	781	647	1 392	1 197	195	36
2001.	1 173	768	405	1 335	1 104	231	-162
2002.	1 095	774	321	1 327	1 112	215	-232
2003.	1 024	757	267	1 314	1 151	163	-290
2004.	909	666	243	1 297	1 121	176	-388
2005.	834	623	211	1 259	1 045	214	-425
2006.	868	636	232	1 296	1 060	236	-428
2007.	859	637	222	1 382	1 097	285	-523
2008.	889	661	228	1 160	973	187	-271
2009.	738	647	91	1 100	872	228	-362
2010.	591	563	28	1 236	934	302	-645
2011.	704	600	104	1 475	1 026	449	-771
2012.	679	603	76	1 253	950	303	-574
2013.	686	616	70	1 401	1 034	367	-715
2014.	889	781	108	1 636	1 195	441	-747
2015.	752	635	117	1 867	1 246	621	-1 115
2016.	811	680	131	2 119	1 133	986	-1 308

Izvor: Stanovništvo – pregled po županijama, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (25. 02. 2018.)

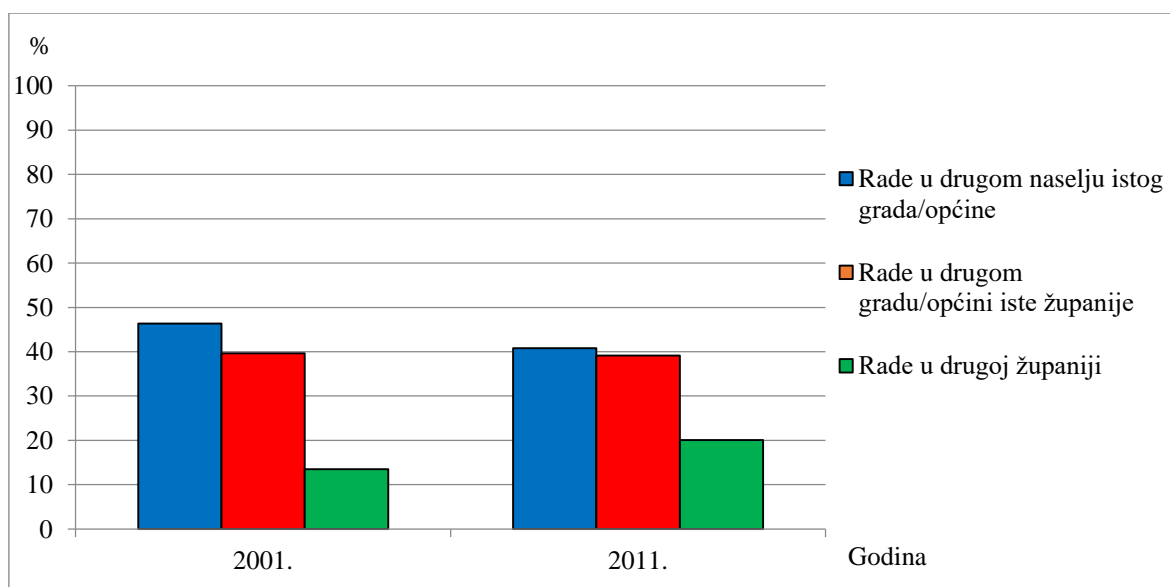
Svaki centar rada ima svoje gravitacijsko područje zaposlenih, a veličina tog područja u skladu je s značenjem funkcije rada toga centra, ali i socioekonomskim prilikama okolice. Dnevne je cirkulacije⁶ važno analizirati kako bi se mogla planirati prometna i društvena infrastruktura pojedinih centara (Vresk, 1990). Kako je 80-ih godina 20-og ruralni egzodus oslabio jednostavno zato što su ruralni krajevi depopulirali, pojačane su svakidašnje migracije zaposlenih (Vresk, 2002).

Godine 2011. od ukupnog stanovništva Županije 19,3 % (ili 23 103 stanovnika) sudjelovalo je u dnevnoj cirkulaciji kao zaposlenici, učenici ili studenti. Njih 40,8 % radilo je u drugom naselju istog grada/općine, 39,1 % u drugom gradu/općini unutar Županije, a čak je 20,1 % na posao odlazilo u drugu županiju, što je povećanje za 6,6 % u odnosu na 2001. god (sl. 3).⁷ Najveći udio otpada na Grad Čazmu (45,6 %), koji je udaljen 60-ak kilometara od Grada Zagreba pa se tu mogu tražiti razlozi tako visokog udjela, dok se na drugom mjestu nalazi općina Zrinski Topolovac (31,8 %), koja je u blizini granice s

⁶ Cirkulacija objedinjuje različite oblike pokretljivosti koje su uglavnom kratkotrajne, učestale i kojima je zajedničko obilježje izostanak bilo kakve namjere za stalnom ili dugotrajnijom promjenom boravišta (Nejašmić, 2005).

⁷ S udjelom 20,1 % Bjelovarsko-bilogorska županija svrstala se na relativno visoko sedmo mjesto iza Zagrebačke, Krapinsko-zagorske, Sisačko-moslavačke, Karlovačke i Koprivničko-križevačke županije te Grada Zagreba. Iz popisa navedenih županija može se uočiti kako jedino Varaždinska županija od onih bližih Zagrebu nije zastupljena s nekim većim udjelom u cirkulacijama u drugu županiju.

Koprivničko-križevačkom županijom. Međutim, ne treba zanemariti ni nemalih 22,9 % cirkulanata s prebivalištem u Gradu Bjelovaru koji svoj posao obavljaju u drugoj županiji. Naime, u usporedbi s drugim regionalnim centrima Središnje Hrvatske kao što su Karlovac, Koprivnica, Sisak i Varaždin, Bjelovar više nema tako velik gravitacijski utjecaj na susjedna područja niti je toliko jak centar rada.⁸ U odnosu na 2001. god. udio dnevnih migranta povećao se za 3,5 %. Godine 2011. nije zabilježen niti jedan slučaj da osoba odlazi na rad u inozemstvo, dok je 2001. god. svega šest osoba to činilo, ali ta apsolutna vrijednost nosi svega 0,05 % pa nije prikazana na dijagramu.

Sl. 3. Aktivno stanovništvo Bjelovarsko-bilogorske županije koje obavlja zanimanje i dnevno cirkulira na rad prema mjestu rada 2001. i 2011. godine

Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. godine: dnevni i tjedni migranti, po gradovima i općinama*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (25. 02. 2018.); *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: dnevni i tjedni migranti*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (25. 02. 2018.)

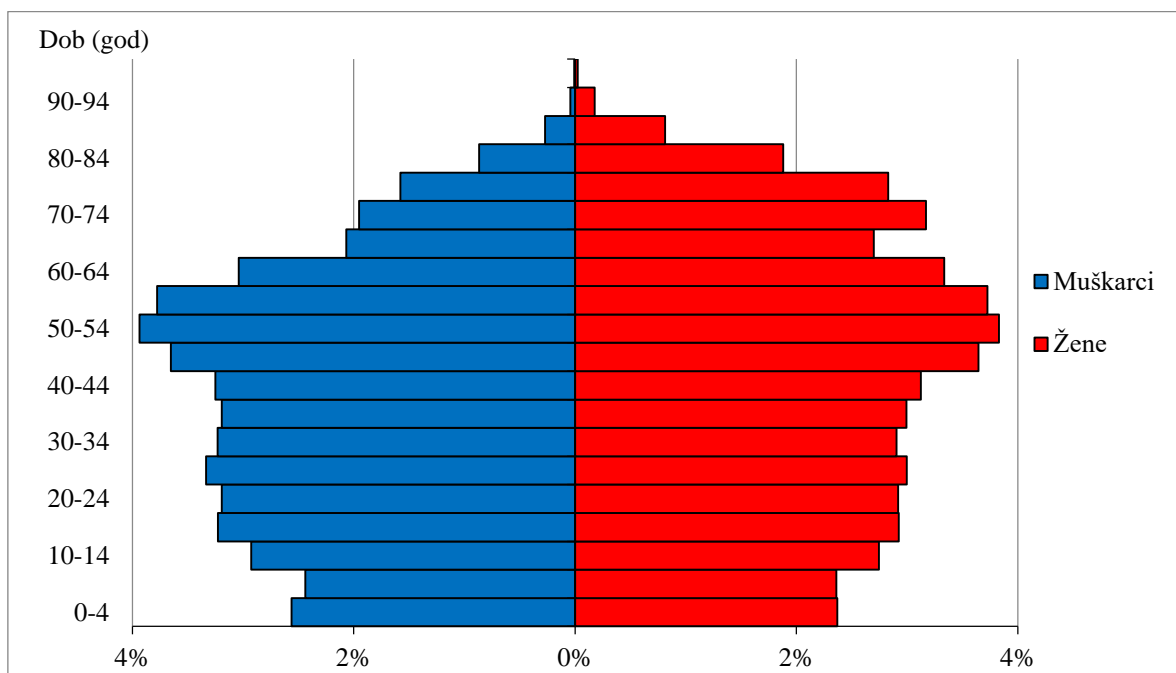
2.3.4. Struktura stanovništva prema dobi i spolu

Pod pojmom struktura ili sastav stanovništva prema nekom obilježju podrazumijeva se razdioba broja pojedinca prema vrijednostima određenog obilježja. Struktura stanovništva prema spolu i dobi ovisi o sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva, ali

⁸ Godine 1924. ukida se tada najmnogoljudnija Bjelovarsko-križevačka županija, a njezini su dijelovi, usprkos protivljenju lokalnog stanovništva, pripojeni Osječkoj i Zagrebačkoj oblasti, što je smanjilo centralizam Bjelovara i imalo negativne utjecaje na razvoj toga prostora. U Kraljevini Jugoslaviji i Banovini Hrvatskoj Bjelovar je i dalje ostao bez nekadašnjeg centralizma, dok je kratko „upravljao“ većim prostorom za vrijeme Bilogorske župe u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj te Zajednice općina Bjelovar posljednjih 16 godina postojanja bivše Jugoslavije (Sabolović i Vuković, 2014). Sadašnja županija ima znatno manju površinu od nekadašnje zbog razvoja i širenja gravitacijskog utjecaja Koprivnice, Siska i Virovitice, oko kojih su ustrojene nove županije (Slukan Altić, 2008). Zbog toga se Bjelovar do danas nije razvio u vodeće središte bjelovarsko-virovitičkog regionalnog kompleksa, iako je od osnutka 1756. god. administrativno potican da preuzme tu ulogu (Magaš, 2013).

je i pod utjecajem društveno-gospodarskih čimbenika. Sastav prema dobi pokazuje broj stanovnika u pojedinim dobnim grupama, a prema spolu brojčani odnos muškog i ženskog stanovništva u ukupnom stanovništvu (Wertheimer-Baletić, 1999).

Na dijagramu koji prikazuje dobno-spolnu strukturu stanovništva Županije (sl. 4) uočava se sužena osnovica te ispučeni središnji dio odnosno vidljive su karakteristike starog ili kontraktivnog stanovništva (Nejašmić, 2005). Negativna prirodna promjena te sve veći udio starog stanovništva zbog smanjene stope rodности osnovna su obilježja i ove županije pa oblik „urne“ navedenog dijagrama ne treba čuditi. Najveći je udio stanovništva u dobi od 50 do 54 godine kod oba spola. Za pretpostaviti je da su se slične, a vjerojatno i još gore tendencije nastavile i u ovom međupopisnom razdoblju pa bi sljedeći Popis stanovništva trebao prikazivati još suženiju osnovicu odnosno manji udio mladog stanovništva.

Sl. 4. Dobno-spolna struktura stanovništva Bjelovarsko-bilogorske županije 2011. godine
Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (28. 02. 2018.)

Na području Bjelovarsko-bilogorske županije 2011. god. živjelo je 21,6 % mladog (0-19 godina), 53,6 % zrelog (20-59 godina) te 24,8 % starog stanovništva (60 i više godina), a indeks starosti⁹ iznosio je 114,9. Dakle, udio je starog stanovništva značajno

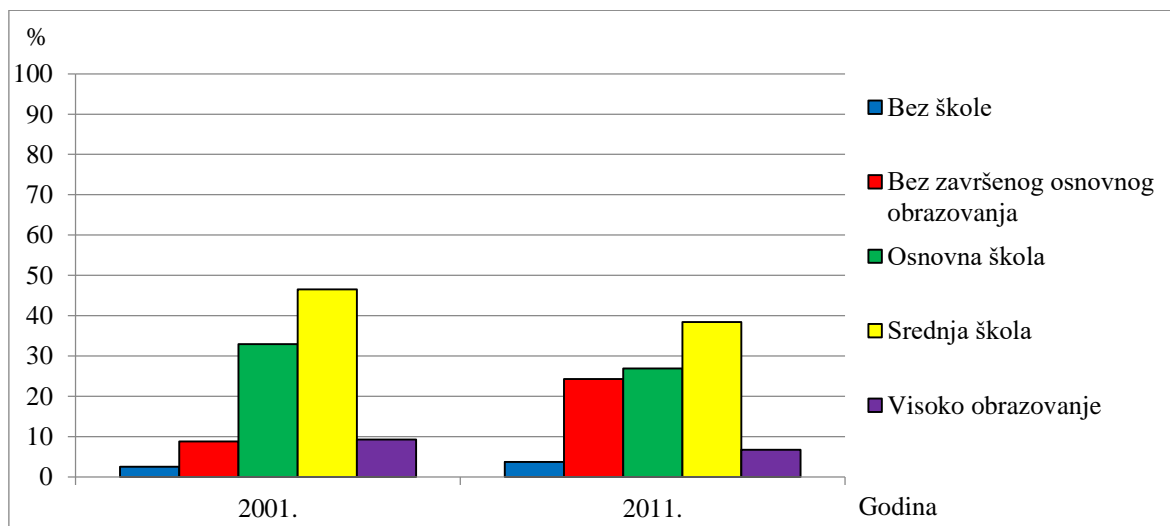
⁹ Indeks starosti je brojčana vrijednost koja pokazuje omjer starog (stanovništvo od 60 i više godina) i mladog (stanovništvo od 0 do 19 godina) stanovništva. Tipovi stanovništva prema indeksu starosti jesu: mladost ($\leq 22,9$), na pragu starenja (23,0 – 34,9), starenje (35,0 – 44,9), starost (45,0 – 54,9), duboka starost (55,0 – 99,9), izrazito duboka starost ($\geq 100,0$) (Nejašmić, 2005).

prerastao udio mladog, jer je 2001. god. bilo 0,5 % više mladog nego starog stanovništva.¹⁰ Od 23 upravnih gradova i općina, jedino općine Đulovac na krajnjem jugoistoku i Rovišće na sjeverozapadu obilježava tip „duboke starosti“, dok svi ostali, uključujući i Županiju, pripadaju tipu „izrazito duboke starosti.“

2.3.5. Društveno-gospodarska struktura stanovništva

Obrazovanje je jedno od temeljnih obilježja koje valja analizirati kada se proučava stanovništvo nekoga prostora. Naime, u moderno su vrijeme sve veće potrebe za višom razinom obrazovanja radne snage pa zbog toga dolazi do promjena u sastavu stanovništva prema obrazovanosti (Nejašmić, 2005).

Prema Popisu stanovništva 2011. god., u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji živjelo je 101 323 stanovnika starih 15 i više godina, od kojih 2,5 % nema završen niti jedan stupanj formalnog obrazovanja, 8,8 % ima nepotpuno završenu osnovnu školu (dakle, maksimalno sedam razreda), 32,9 % ima završeno osnovnu školu, 46,5 % je steklo srednjoškolsko obrazovanje, a njih 9,3 % završilo je neki oblik visokog obrazovanja (sl. 5). Uspoređujući podatke sa stanjem 2001. god., smanjen je udio osoba bez škole (3,6 %) i s nepotpuno završenom osnovnom školom (24,2 %), a povećan udio onih sa osnovnoškolskim (26,8 %), srednjoškolskim (38,3 %) i visokim obrazovanjem (6,6 %).

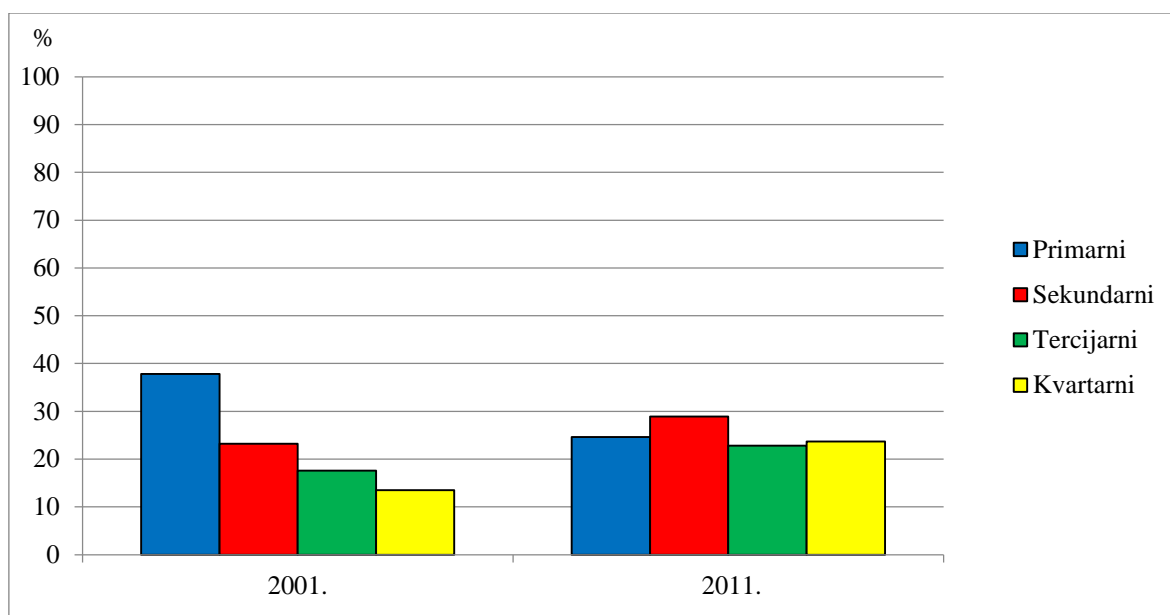
Sl. 5. Struktura stanovništva starog 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi Bjelovarsko-bilogorske županije 2001. i 2011. godine

Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. godine: stanovništvo staro 15 i više godina prema završenoj školi i obrazovnim područjima, po gradovima/općinama*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (26. 02. 2018.); *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi, obrazovnim područjima i spolu*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (26. 02. 2018.)

¹⁰ Prema Wertheimer-Baletić (1999), kada udio stanovništva starijeg od 60 godina na nekom prostoru dosegne vrijednost od 12 % znači da je ono počelo starjeti.

U užem smislu gospodarski sastav stanovništva podrazumijeva sastav prema aktivnosti, djelatnosti i zanimanju, a u širem smislu uključuje i položaj u zanimanju, sektor vlasništva, kućanstva prema izvorima prihoda, veličini posjeda i sl. Aktivno je stanovništvo polazna točka za razmatranje gospodarskog sastava ukupnog stanovništva (Nejašmić, 2005).

Na dijagramu koji pokazuje udjele zaposlenih prema sektorima djelatnosti (sl. 6) mogu se uočiti male razlike u udjelima između četiri sektora 2011. god. Najveći broj zaposlenih pripada sekundarnom sektoru (28,9 %), zatim slijedi primarni (24,6 %) te kvartarni (23,7 %) i tercijarni (22,8 %). Ovakve vrijednosti jasno pokazuju kako je među stanovništvom i dalje veliki oslonac na primarnom sektoru, prije svega poljoprivredi, a da je najveći udio zaposlenih u sekundarnim djelatnostima posljedica tradicije u prerađivačkoj (prehrambenoj, drvoprerađivačkoj i metaloprerađivačkoj) industriji. U odnosu na Popis 2001. god., značajno se smanjio udio zaposlenih u primarnom sektoru (za 13,2 %), dok su udjeli preostala tri sektora porasli. Međutim, loše stanje u stočarstvu, a napose u mljekarstvu, na koje se ovaj prostor oslanja dugi niz godina, te uspon informacijsko-komunikacijskih znanosti vjerojatno će podosta promijeniti sliku na sljedećem Popisu stanovništva.

Sl. 6. Struktura zaposlenih Bjelovarsko-bilogorske županije prema sektorima djelatnosti 2001. i 2011. godine

Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. godine: zaposleni prema pretežitoj aktivnosti po položaju u zaposlenju, djelatnosti i spolu, po gradovima/općinama*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (25. 05. 2018.); *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: zaposleni prema područjima djelatnosti, starosti i spolu*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (25. 05. 2018.)

Kako je u središtu ovoga rada analiza sektora poljoprivrede, nužno je promotriti kretanje broja zaposlenih osiguranika poljoprivrednika. Pojam podrazumijeva osobe koje obavljaju poljoprivrednu djelatnost kao jedino i glavno zanimanje, a ujedno su vlasnici, posjednici, zakupci ili koncesionari poljoprivrednog zemljišta (DZS, 2017).

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku (tab. 2), u razdoblju od 2007. do 2016. god. broj je zaposlenih osiguranika poljoprivrednika na prostoru Županije smanjen za 2286, odnosno za čak 48,5 %. Gledajući po spolu, udio muškaraca je povećan, a udio žena smanjen za 10,2 %. Možebitni su razlozi ovakvih tendencija ekonomska kriza, migracije, pooštrenje uvjeta za pristupom osiguranju te smanjivanje interesa za poljoprivredom (Agrobiz, 2016; Bagarić i Koler Hohnjec, 2005).

Tab. 2. Kretanje ukupnog broja zaposlenih osiguranika poljoprivrednika te udjela muškaraca i žena zaposlenih osiguranika poljoprivrednika od 2007. do 2016. godine u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji

Godina	Zaposleni osiguranici poljoprivrednici		
	Ukupno	% muškarci	% žene
2007.	4709	52,2	47,8
2008.	4358	53,0	47,0
2009.	4058	54,0	46,0
2010.	3664	56,1	43,9
2011.	3558	58,5	41,5
2012.	3358	59,5	40,5
2013.	3016	60,9	39,1
2014.	3304	58,1	41,9
2015.	2423	62,4	37,6
2016.	2251	64,6	35,4

Izvor: Statistički ljetopisi Republike Hrvatske 2008.-2017., DZS, Zagreb.

Ako se analiziraju podaci o glavnim izvorima sredstava za život na razini Županije (tab. 3), proizlazi kako 29,3 % stanovništva ima prihode od rada, 8,9 % ih stječe u poljoprivredi, 25,7 % dobiva mirovinu, čak 31,9 % nema nikakvih prihoda, a 10,7 % stanovništva živi od ostalih izvora.¹¹ Alarmanтно zvuči da od 23 administrativne jedinice jedino u Gradovima Bjelovaru, Čazmi i Daruvaru udio stanovništva koje ima prihode od rada nadmašuje udio stanovništva bez prihoda, pri čemu je napose loše stanje u vrlo nerazvijenom Đulovcu, ali i Rovišću, gdje ti udjeli premašuju 40 %. S druge strane, čak 16 administrativnih jedinica ima veće udjele stanovništva u mirovini od onih koji imaju

¹¹ „Prihodi od rada“ obuhvaćaju prihode od stalnog i povremenog rada, „mirovina“ podrazumijeva starosnu i ostale mirovine, a „ostalo“ objedinjuje prihode od imovine, socijalne naknade, povremenu potporu drugih i ostale prihode.

prihode od rada. Posebnu pozornost treba obratiti na udjele stanovništva koje ima prihode u poljoprivredi jer samo tri urbana središta (Bjelovar, Daruvar i Garešnica), ali i općina Veliko Trojstvo imaju tu vrijednost nižu od županijskog prosjeka, dok u periferno položenom Zrinskom Topolovcu čak 30 % stanovništva stječe prihode u poljoprivredi. Ukoliko se ovakve tendencije nastave i dalje, uz već spomenutu negativnu prirodnu promjenu i emigraciju stanovništva, u skorijoj će budućnosti doći u pitanje održivost ovakva sustava.

Tab. 3. Stanovništvo upravnih gradova i općina Bjelovarsko-bilogorske županije prema glavnim izvorima sredstava za život 2011. godine¹²

Grad/općina	Prihodi od rada (%)	Prihodi od poljoprivrede (%)	Mirovina (%)	Bez prihoda (%)	Ostalo (%)
Berek	22,7	9,0	27,2	34,9	15,0
Bjelovar	34,5	2,6	25,7	31,3	9,2
Čazma	31,2	15,2	25,1	30,7	9,7
Daruvar	35,1	2,4	28,1	30,4	7,7
Dežanovac	19,9	11,3	26,5	35,4	14,7
Dulovac	16,3	11,7	17,7	44,0	21,4
Garešnica	30,0	2,2	26,2	33,6	11,0
Grubišno Polje	26,5	18,0	27,2	29,7	13,4
Hercegovac	30,1	9,1	26,9	30,6	10,7
Ivanska	21,4	21,5	24,6	30,3	14,2
Kapela	22,8	16,0	26,1	32,0	13,1
Končanica	25,5	23,3	29,5	26,5	8,7
Nova Rača	23,9	17,9	23,3	31,0	10,9
Rovišće	24,2	11,6	21,4	40,4	9,7
Severin	25,2	14,3	28,3	28,3	13,2
Sirač	28,6	11,6	29,0	30,8	11,7
Šandrovac	20,8	28,2	26,6	28,1	13,0
Štefanje	22,3	17,7	25,4	32,9	11,3
Velika Pisanica	19,4	24,0	27,2	29,5	8,4
Velika Trnovitica	22,8	11,2	23,8	35,0	11,2
Veliki Grđevac	22,1	20,7	23,9	27,7	14,1
Veliko Trojstvo	26,2	7,6	27,5	32,0	12,4
Zrinski Topolovac	13,1	30,0	20,7	30,7	15,1
ŽUPANIJA	29,3	8,9	25,7	31,9	10,7

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema glavnim izvorima sredstava za život, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (03. 03. 2018.)

Indeks razvijenosti pokazatelj je koji se u Republici Hrvatskoj izračunava za upravne gradove, općine i županije kako bi se odredio intenzitet poticanja razvoja putem državnih

¹² Obzirom da su osobe mogle dati i dva odgovora, zbroj postotaka u redovima veći je od 100 %.

mjera i programa pomoći. Pokazatelji na kojima se temelji podjela su sljedeći: prosječni dohodak po stanovniku, prosječni izvorni prihodi po stanovniku, prosječna stopa nezaposlenosti, opće kretanje stanovništva (2016./2006.), indeks starosti (2011.) i stupanj obrazovanja. Općine i gradovi razvrstavaju se u osam skupina; četiri iznadprosječne i četiri ispodprosječne, a županije u četiri skupine; dvije iznadprosječne i dvije ispodprosječne skupine.¹³

Prema navedenom parametru (tab. 4 i sl. 7), čak 21 administrativna jedinica pripada četirima ispodprosječnim skupinama, pri čemu je njih 18 svrstano u dvije najniže kategorije (1 i 2). Dvije najnerazvijenije općine smještene su na rubnim područjima Županije, a u njima živi veliki udio stanovništva koje se bavi primarnim djelatnostima, a ni prometna povezanost nije na nekoj velikoj razini. S druge strane, jedino Gradovi Daruvar i Bjelovar pripadaju iznadprosječnim skupinama (5 i 6).

Kada se uspoređuju indeksi razvijenosti na razini regionalne samouprave, Bjelovarsko-bilogorska županija svrstana je na nisko 17. mjesto s indeksom 92,576 i pripada skupini najnerazvijenijih županija zajedno s Brodsko-posavskom, Ličko-senjskom, Vukovarsko-srijemskom, Sisačko-moslavačkom i Virovitičko-podravskom županijom.

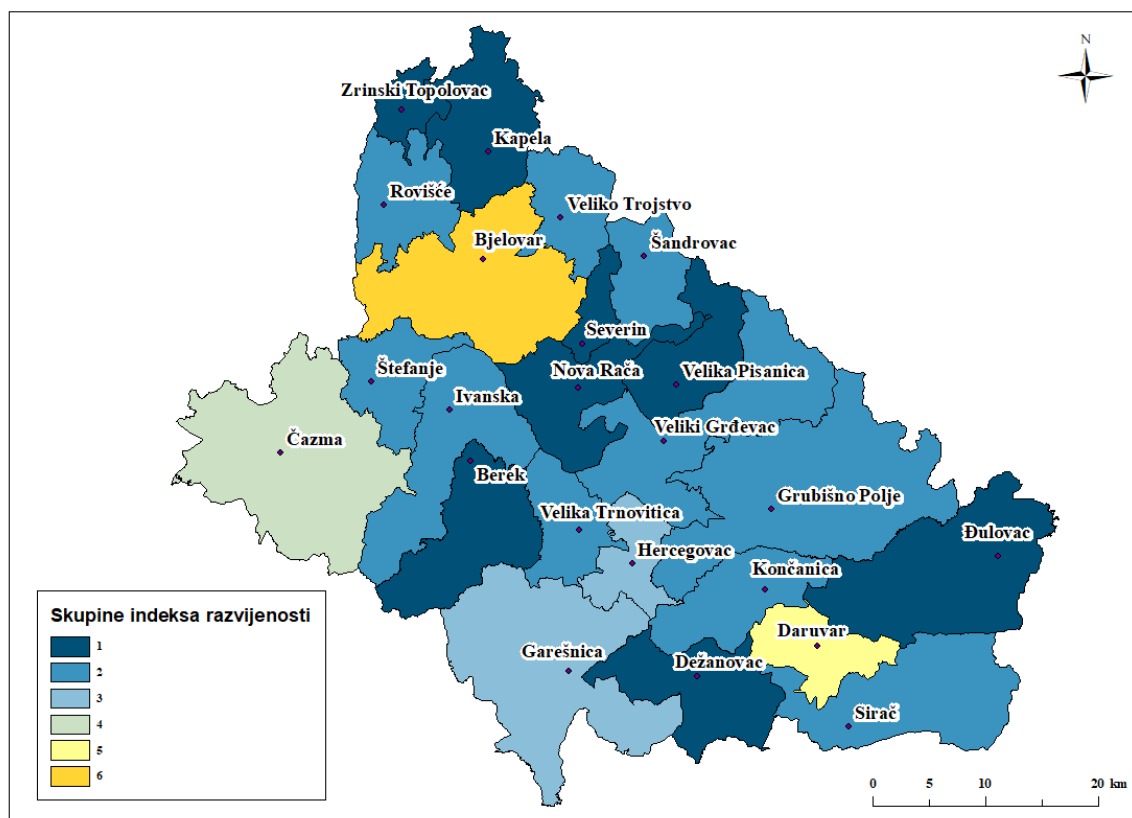
Tab. 4. Indeks razvijenosti upravnih gradova i općina Bjelovarsko-bilogorske županije u razdoblju 2014. - 2016. godine

Grad/općina	Razdoblje 2014. - 2016. godine	
	Indeks razvijenosti	Skupina
Bjelovar	103,016	6
Daruvar	102,106	5
Čazma	98,594	4
Garešnica	97,077	3
Hercegovac	96,672	3
Grubišno Polje	95,326	2
Sirač	95,160	2
Veliko Trojstvo	94,313	2
Velika Trnovitica	93,947	2
Rovišće	93,530	2
Veliki Grdevac	93,288	2

¹³ U prosincu 2017. god. na snagu je stupio *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o regionalnom razvoju Republike Hrvatske* odnosno modificiran je metodološki okvir za ocjenjivanje i razvrstavanje jedinica lokalne i regionalne samouprave. Novim je zakonom nadograđena demografska komponenta indeksa uvođenjem pokazatelja indeksa starosti, a izmjenom stupnja obrazovanosti koje se sada utvrđuje u tercijarnom obrazovanju postignuto je kvalitetnije mjerenje strukturnih i dinamičkih obilježja kretanja stanovništva u lokalnim i županijskim jedinicama. Indeks se prije računao na temelju sljedećih pokazatelja: prosječnog dohotka po stanovniku, prosječnih izvora prihoda po stanovniku, prosječne stope nezaposlenosti, kretanja stanovništva i udjela obrazovnog stanovništva u stanovništvu od 16. do 65. god (Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije, 2018).

Šandrovac	93,264	2
Končanica	92,963	2
Ivanska	92,839	2
Štefanje	92,817	2
Kapela	92,603	1
Nova Rača	92,270	1
Berek	91,822	1
Severin	91,653	1
Dežanovac	91,382	1
Velika Pisanica	90,260	1
Zrinski Topolovac	89,158	1
Đulovac	86,737	1

Izvor: *Vrijednosti indeksa razvijenosti i pokazatelja za izračun indeksa razvijenosti 2018.*, Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije, Zagreb.

Sl. 7. Skupine indeksa razvijenosti upravnih gradova i općina Bjelovarsko-bilogorske županije u razdoblju 2014. - 2016. godine

Izvor: Izradio autor prema podacima DGU (2013); *Vrijednosti indeksa razvijenosti i pokazatelja za izračun indeksa razvijenosti 2018.*, Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije, Zagreb.

3. PROMETNO-GEOGRAFSKA OBILJEŽJA

Iako se Bjelovarsko-bilogorska županija nalazi na povoljnom prometno-geografskom položaju, prometne mogućnosti nisu dovoljno valorizirane i na vrlo su nezadovoljavajućoj razini. Kroz Županiju ne prolazi niti jedan od četiri paneuropska koridora (X, Vb, Vc i VII) koji se jednim svojim dijelom nalaze u Hrvatskoj, kao ni važni podravski i posavski pravac. Zbog toga je Županija ostala prometno izolirana što negativno utječe na njezin demografski, gospodarski i turistički razvoj (Dadić i dr., 2007). Prema podacima DZS-a, u Županiji postoji 1181 km cesta, od toga 43,0 % županijskih, 35,4 % lokalnih i 21,6 % državnih (DZS, 2017). I dalje u Županiji nema autoceste, što svakako utječe na njezin gospodarski razvoj. Također, jak gravitacijski utjecaj Zagreba ne pomaže razvitku Bjelovara kao županijskog središta i jednog od regionalnih centara Središnje Hrvatske. Dakle, nužno je sveobuhvatno promisliti o razvijanju prometne infrastrukture na ovom prostoru kako bi se što bolje iskoristili postojeći resursi odnosno provela svojevrsna decentralizacija Grada Zagreba. Tri su ključna projekta koja se trebaju ostvariti:

1) modernizirati i proširiti postojeće cestovne i željezničke pravce u Županiji, napose između većih središta, 2) izgraditi četverotračnu brzu cestu od Vrbovca do Bjelovara te dalje prema Virovitici, 3) izgraditi odnosno dograditi dvokolosiječnu prugu od Zagreba preko Vrbovca i Sv. Ivana Žabna do Bjelovara (sl. 8) (Dadić i dr., 2007; Dadić i Vidović, 2012).

O izgradnji potonje brze ceste se u medijima govori već više od 10 godina. Ona bi trebala skratiti trajanje putovanja između Bjelovara i Zagreba, ali i spojiti Podravinu i Slavoniju sa Središnjom Hrvatskom. No, od 2007. god. kada je tadašnji predsjednik Vlade Ivo Sanader svečano prerezao vrpcom kojom je označen početak gradnje ništa se nije promijenilo. Zbog toga je među tamošnjim stanovnicima ovaj projekt prozvan „cesta zvana čežnja“. Svojevrsnom alternativom neki smatraju dio brze ceste od Farkaševca do Bjelovara, dug nešto više od 12 km koji čeka na završetak. Iako je rok dovršetka izgradnje postavljen za polovicu 2018. god., zasada nije ostvaren. Važnost ove, ali i drugih brzih cesta očituje se u, prije svega, privlačenju investitora, koji traže priključak na brzu cestu kako bi otvorili svoje pogone (Kokoruš, 2017).

Ništa bolja situacija nije ni s „prugom zvanom čežnja“ koja bi trebala skratiti putovanje od Bjelovara do Zagreba na manje od 60 minuta, a rok za dovršetak njezine izgradnje postavljen je za veljaču 2020. god. Naime, trenutno putovanje vlakom na ovoj relaciji traje više od 90 minuta i ne provodi se direktnom linijom nego preko Križevaca.

Gradnja dionice od Sv. Ivana Žabna do Gradeca odvija se predviđenom dinamikom, ali ona od Križevaca do Dugog Sela poprilično kasni, pa su u svibnju 2018. god. Hrvatske željeznice objavile kako su spremne promijeniti izvođača radova ako se gradnja ne ubrza (Bjelovarac.hr, 2018b).

Međutim, utjecaj politike u gradnji prometnica može se vidjeti još u 19. st. u doba Austro-Ugarske. U tom su razdoblju političke strukture iz različitih dijelova Monarhije dogovarale i mijenjale željezničke projekte kako bi zadovoljile nečije interese. Godine 1870. Križevci su povezani željeznicom sa Zagrebom, a iste se godine iz Budimpešte obećavalo da će se Varaždin preko Križevaca povezati s Bjelovarom, ali realizacija tog projekta tekla je vrlo sporo pa su danas Križevci i Varaždin, odnosno Bjelovar i Varaždin slabo povezani. Godine 1886. sjedinjuju se Bjelovarska i Križevačka županija, pa gradnja pruge između dva županijska središta postaje aktualna. Postojao je i prvotni plan gradnje pruge od Gradeca do Bjelovara, koja bi zaobilazila Križevce, ali bi bila najkraći put do Zagreba. U rujnu 1894. god. konačno je puštena u promet 32,38 km duga pruga od Križevaca prema Bjelovaru, čime se taj grad povezao sa Zagrebom. Pruga je bila važna karika u gospodarskom razvoju Bjelovara, budući da je bio značajan izvoznik stoke za Srednju Europu. Od Bjelovara do Velike Pisanice pruga je izgrađena 1912. god., a nastavak prema istoku županije nije nastavljen. Tako se nije ostvario početni plan povezivanja Varaždina, Križevaca, Bjelovara, Požege i Vukovara (Kolar-Dimitrijević i Wagner, 2011).

Sl. 8. Željeznički pravci Središnje Hrvatske
Izvor: Dadić i dr., 2007, 102.

4. EKONOMSKO-GEOGRAFSKA OBILJEŽJA

4.1. Šumarstvo i drvoprerađivačka industrija

Gospodarski razvoj svake regije, pa tako i Bjelovarsko-bilogorske županije, trebao bi se temeljiti na njezinim prirodnim resursima, ali bez primjene znanja, vještina i novih tehnologija, sami resursi nisu dovoljni za gospodarsku revitalizaciju (Prka, 2012). Ova se izjava napose odnosi na šumarstvo koje se organizirano razvija na ovom području još od 1874. god. kada se ustanovljuju Đurđevačka i Križevačka imovna općina¹⁴ sa sjedištem u Bjelovaru (Prka, 2008). Razlozi tradicije šumarstva na ovom prostoru očituju se u značajnom šumskom fondu koji se rasprostire na 95 973 ha odnosno preko 36 % površine Županije (ur. Bartulović, 2014). Godine 1941. imovne općine prestaju egzistirati, a nakon 1950. god. osnovana je podružnica šumarskog društva u Bjelovaru. U to vrijeme raste potražnja za drvom kao građevnim i ogrjevnim materijalom, sirovinom za drvenu industriju, a najvažniji izvozni proizvod bila je piljena građa (Prka, 2012). Međutim, u novije vrijeme eskaliralo je nekoliko problema u ovoj djelatnosti. Za vrijeme Domovinskog rata u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji ratnim je zbivanjima bilo zahvaćeno 39 300 ha šuma Uprave šuma Bjelovar (oko 40 %), a stradala su i mnoga vozila i radni strojevi, gospodarske zgrade te zaposlenici. Oko 9 % ukupne površine Uprave šume Bjelovar minirano je ili minski sumnjivo, a učinjena je šteta procijenjena na oko 23,3 milijuna kuna. Posljedično, vidljiv je pad proizvodnje u preradi drva, dok je šumarstvo ipak zabilježilo određeni rast (Prka, 2008). Od Domovinskog rata do 2010. god. broj zaposlenih u šumarstvu smanjio se za 40 %, a u preradi drva za čak 60 %. Jedan od razloga pada broja zaposlenih u Upravi šuma jest i rast udjela privatnog sektora u radovima pridobivanja drva. Trenutno samo privatnici imaju pogone za preradu drva u Županiji, a oni ne mogu nadoknaditi razlike u broju zaposlenih u odnosu na razdoblje prije Domovinskog rata. Osim toga, uz privatne se šume, kojih u Županiji ima oko 20 000 ha, vežu problemi nesređenog zemljišnog stanja, raspršenosti, usitnjenosti posjeda, izostanak ulaganja i sl. Danas Uprava šuma Podružnica Bjelovar, koja zapošljava oko 1100 ljudi, upravlja i gospodari površinom od 131 820 ha šuma i šumskog zemljišta te okuplja 15 šumarija, a njezin opseg djelovanja je u čak sedam županija¹⁵ (Prka, 2008).

¹⁴ Jednu su imovnu općinu činile izlučene šume jedne pukovnije. Konkretno, svaka je imovna općina dobila razdvojene šumske površine bliže naseljima. Osnovna je zadaća tih općina bilo gospodarenje šumama te namirenje potreba članova imovnih općina šumskim proizvodima. Među članovima su bile mjesne, crkvene i školske općine te krajiške obitelji (Prka, 2008).

¹⁵ Najvećim dijelom u Bjelovarsko-bilogorskoj, Zagrebačkoj, Virovitičko-podravskoj i Požeško-slavonskoj, a manjim dijelom i u Koprivničko-križevačkoj, Sisačko-moslavačkoj i Brodsko-posavskoj županiji (Prka, 2008).

Osim bogatog šumskog fonda, razvijeni su i značajni kapaciteti za proizvodnju drvnih proizvoda, pa županijske tvrtke izvoze veliki udio svojih proizvoda na tržišta mnogih europskih zemalja. Od 65 poduzetnika koji djeluju u ovoj industriji, njih 15 izvozi svoje proizvode, a jedna od najpoznatijih je tvrtka *Prima Commerce* iz Bjelovara (ur. Bartulović, 2014). Nažalost, isto se ne može reći za jedan od najvažnijih subjekata drvoprerađivačke industrije u bivšoj državi, *Česmu* koja je nastala 60-ih godina 20-og stoljeća. Polovicom 80-ih godina 20-og stoljeća tvrtka je zapošljavala 1500 radnika, a izbijanjem Domovinskog rata te pogrješkama u njezinu upravljanju, nekadašnji je uspješni pogon zahvatio pad kako u proizvodnji, tako i u broju zaposlenih koji je smanjen za 2/3. Prema podacima iz 2009. god., prerada drva, drvnih proizvoda i izvoza gotovog namještaja čini 31,5 % u strukturi izvoza Županije. No, negativne posljedice vide se u tome što se 50 do 70 % šumskih drvnih sortimenata s ovog područja prerađuje negdje drugdje, pa drvoprerađivači iz Županije zaostaju za konkurentima iz ostatka Hrvatske. Također, više ne postoji ni drvno-tehnološka škola u Županiji koja bi obrazovala nove generacije za revitalizaciju ove djelatnosti (Prka, 2012). Neosporno je da su potencijali za razvoj ove primarne djelatnosti puno veći od do sada iskorištenih mogućnosti pa je nužno ulagati u nove tehnologije i usluge te povećati učinkovitost rada kako bi se dalo novi zamah gospodarstvu ovoga kraja (Prka, 2008).

4.2. Biomasa i geotermalna energija

Kada se govori o neiskorištenim potencijalima u Županiji, nezaobilazno je pitanje biomase, a napose geotermalne energije. Hrvatska se obvezala da će do 2020. god. 20 % bruto energije u neposrednoj potrošnji dobivati iz obnovljivih izvora energije (Prka, 2012). Za usporedbu, oko 15 % ukupno potrošene energije u svijetu dobije se iz biomase (Čikić, 2012). Osim toga, to otvara nova radna mjesta (Prka 2012). Važna geotermalna ležišta postoje u tzv. Bjelovarskoj subdepresiji u Velikoj Cigleni na dubini od oko 2500 m, ali i na jugu Županije na Moslavačkoj gori. Također, u dijelovima ove subdepresije postoje dokazane i potencijalne rezerve ugljikovodika (Malvić, 2015). Procjene kažu da se na ovom prostoru može proizvesti 5 MW električne (10 % Hrvatske) te 23 MW toplinske energije (2,9 % Hrvatske), odnosno 1/3 električne i 2/3 toplinske energije od ukupne količine energije u Županiji. Biomasa i geotermalna energija smanjile bi troškove energije za tri do pet puta za zagrijavanje plastenika u kojima se intenzivno uzgaja povrće i/ili cvijeće nego što su sada korišteni konvencionalni oblici poput prirodnog plina i loživog ulja. Proizvodnja u takvim zatvorenim prostorima nerijetko se ograničava samo na topli

dio godine kada su troškovi energije manji, a time i prinosi i konkurentnost proizvođača (Čikić, 2012). Pritom se ne zagrijava samo zrak u plasteniku nego i tlo iz kojeg rastu biljke. Takva je praksa u središnjoj Italiji poznata već dulje vrijeme, a susjedna Mađarska čak 80 % energetske potrebe u plastenicima dobiva iz geotermalne energije (Malvić, 2015). Osim toga, smanjila bi se emisija štetnih plinova u okolinu. Kao razlog nedovoljnog valoriziranja ovih oblika energije navode se mali broj istraživanja i procjena učinkovitosti biomase i geotermalne energije (Čikić, 2012).

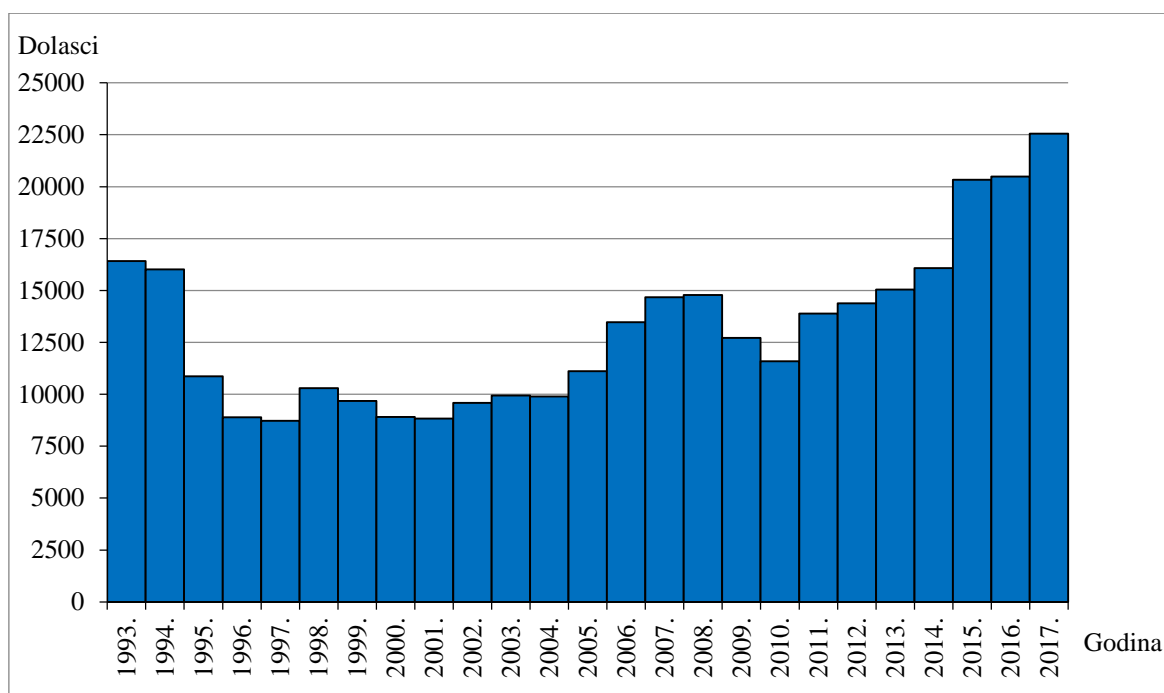
4.3. Prehrambena industrija

Uz drvoprerađivačku, jednako je važna prehrambena industrija, a o tome svjedoči i niz poznatih tvrtki iz Županije. Stoljetna proizvodnja svježih, tvrdih i polutvrdih sireva visoke kvalitete ima svoje začetke u osnivanju Prve bjelovarske mljekarske udruge 1901. god. Današnji naziv *Sirela* uveden je 1976. god., a od 1993. god. dio je poduzeća *Dukat mliječna industrija d.d.* (Hrvatska enciklopedija, 2018). Zbog porasta proizvodnje za 10 % u 2016. god., od kojih je dio posljedica većeg izvoza u Europsku uniju, tvrtka je započela s proširenjem skladišnih kapaciteta (Bjelovarac.hr, 2017d). Takve tendencije daju nadu da će Bjelovar povratiti epitet *Grad sira*, koji je danas više formalan nego stvaran, o čemu svjedoči i svojevremeno gašenje manifestacije *Dani sira* zbog štednje u gradskom proračunu (Karačony, 2017a). Mliječna je proizvodnja jednako važna kao i proizvodnja keksa u tvornici *Koestlin* u Bjelovaru te *Staročeškog* piva u Daruvaru. *Koestlin* jest tvrtka koja djeluje od početka 20. st., a zauzima prvo mjesto u državi u izvozu keksa, vafla i sličnih proizvoda u države regije, a ujedno je i prva u prodaji keksa u Hrvatskoj, odnosno druga u prodaji vafla. 50 % ukupne proizvodnje izvozi se u susjednu Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, ali i udaljenije države poput SAD-a, Švedske, Kanade i dr. (ur. Bartulović, 2014). Daruvarska pivovara slovi za najstariju hrvatsku pivovaru budući da ju je osnovao 1840. god. grof Janković na istom mjestu na kojem se nalazi i danas. Naziv piva *Staročeško* uvodi se 53 godine kasnije (Turistička zajednica Daruvar-Papuk, n.d). Na obroncima Bilogore u mjestu Veliki Zdenci, 35 km jugoistočno od Bjelovara, već 121 godinu djeluje prehrambena tvrtka *Zdenka* koja se bavi proizvodnjom mliječnih proizvoda, prije svega sireva različitih vrsta. Vodeća je tvrtka na tržištu mliječnih proizvoda u Hrvatskoj, a izvoz je usmjeren u susjedne države, ali i SAD. *Gala d.o.o.* bjelovarska je tvrtka koja se bavi proizvodnjom konzumnih kokošnjih jaja još od 1967. god., s kapacitetom 200 000 kokoši nesilica. Godišnje se proizvode oko 50 milijuna jaja (ur. Bartulović, 2014).

4.4. Turizam

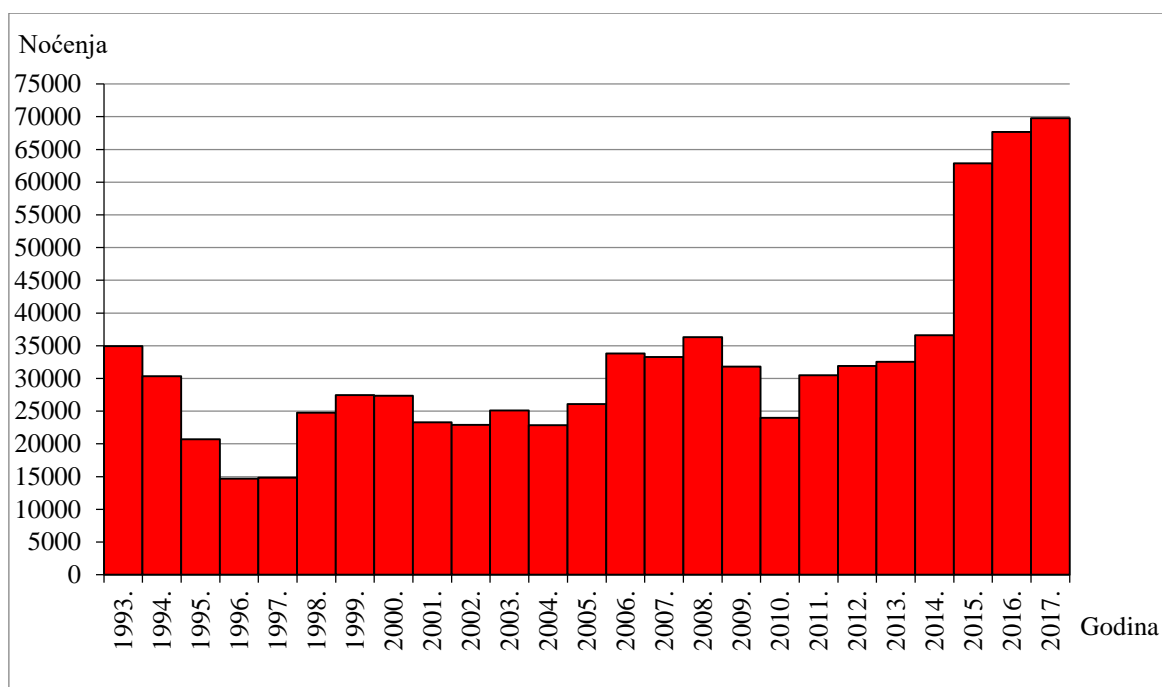
O turizmu se ponekad govori kao o djelatnosti koja nosi hrvatsko gospodarstvo. Međutim, pitanje je koliko se to odnosi na kontinentalne prostore gdje je turizam, još uvijek, sekundarnoga značenja. Prostor Bjelovarsko-bilogorske županije u tom smislu ne predstavlja izuzetak. Ipak, brojne su turističke mogućnosti na ovom prostoru još uvijek nedovoljno iskorištene.

Podaci o broju turističkih dolazaka i turističkih noćenja pokazuju oscilacije iz godine u godinu, ali veseli izniman rast u posljednje tri godine (sl. 9 i 10). Napose je važna 2015. god. kada je Bjelovarsko-bilogorska županija imala najveći porast u broju turističkih dolazaka i turističkih noćenja od svih županija u odnosu na 2014. god. Konkretno, indeks za turističke dolaske je iznosio 126,9, a za turistička noćenja čak 170,0 (Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, 2016). Pritom je u Daruvaru ostvareno 60,9 % svih turističkih dolazaka, odnosno 74,5 % noćenja.

Sl. 9. Kretanje broja turističkih dolazaka u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u razdoblju 1993. - 2017. godine

Izvor: *Turizam 1993. - 2017.*, DZS.

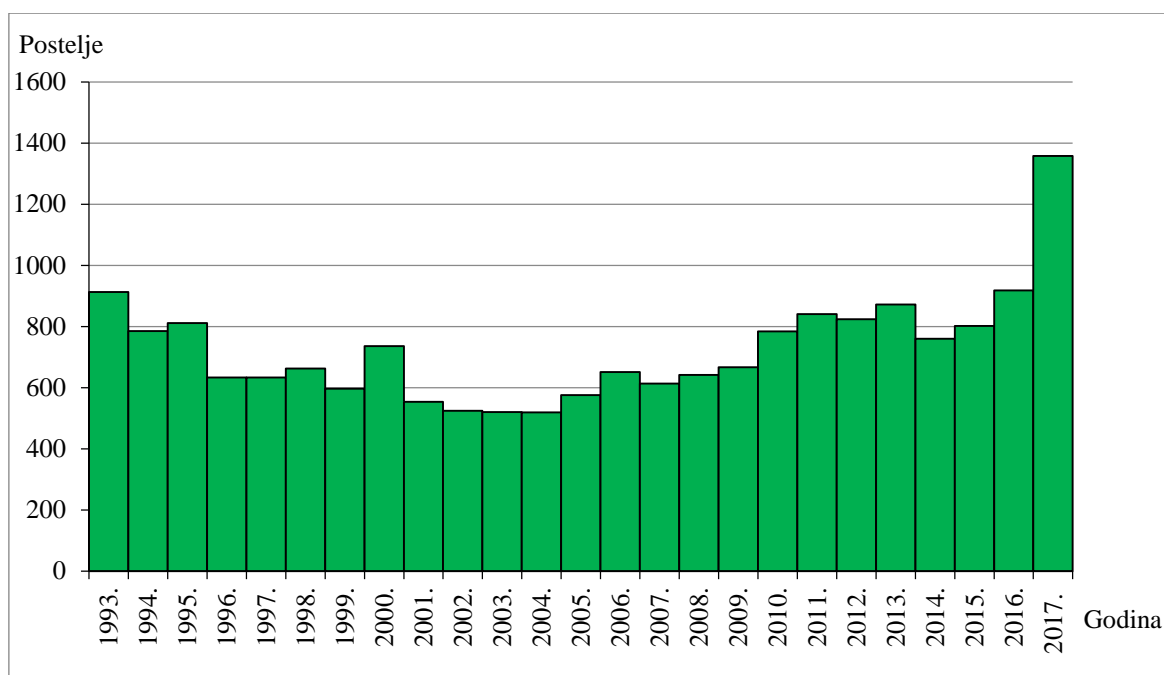
Sl. 10. Kretanje broja turističkih noćenja u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u razdoblju 1993. - 2017. godine

Izvor: Turizam 1993. - 2017., DZS.

Tab. 5. Udjeli domaćih i stranih turista u turističkim dolascima i turističkim noćenjima u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u razdoblju 2013. - 2017. godine

Godina	Udio domaćih turista u dolascima (%)	Udio stranih turista u dolascima (%)	Udio domaćih turista u noćenjima (%)	Udio stranih turista u noćenjima (%)
2013.	73,0	27,0	74,6	25,4
2014.	71,7	28,3	73,5	26,5
2015.	70,9	29,1	77,9	22,1
2016.	70,0	30,0	77,2	22,8
2017.	66,3	33,7	72,8	27,2

Izvor: Turizam 2013. - 2017., DZS.

Sl. 11. Kretanje broja postelja u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u razdoblju 1993. - 2017. godine

Izvor: *Turizam 1993. - 2017.*, DZS.

Daruvar bilježi najveći broj turističkih dolazaka i noćenja u Županiji zbog geotermalnih izvora koji su iskorišteni za razvoj zdravstvenog turizma, a tradicija bavljenja turizmom u tome gradu potječe još od osnutka antičke *Aquae Balissae*. One zajedno s varaždinskim *Aquae Iasae* čine začetke u razvoju lječilišta u Hrvatskoj. Razvoj zdravstvenog turizma u Hrvatskoj započeo je upravo na ovom prostoru jer su krajem 18. i početkom 19. st. podignute kupke obitelji Janković (Vukonić, 2005). Podatak da je Daruvar bio među sedam najznačajnijih destinacija u kontinentalnoj Hrvatskoj 1939. god. također ide u prilog tomu (Cicvarić, 1990). No, u Hrvatskoj još nije u pravom smislu riječi razvijen medicinski turizam koji bi bio svojevrsna nadogradnja na postojeći zdravstveni. Prema podacima ESPA (Europsko udruženje toplica) samo na europskom kontinentu više od 20 milijuna turista ostvari preko 120 milijuna noćenja u lječilištima i toplicama (Bačić i Medak, 2012).

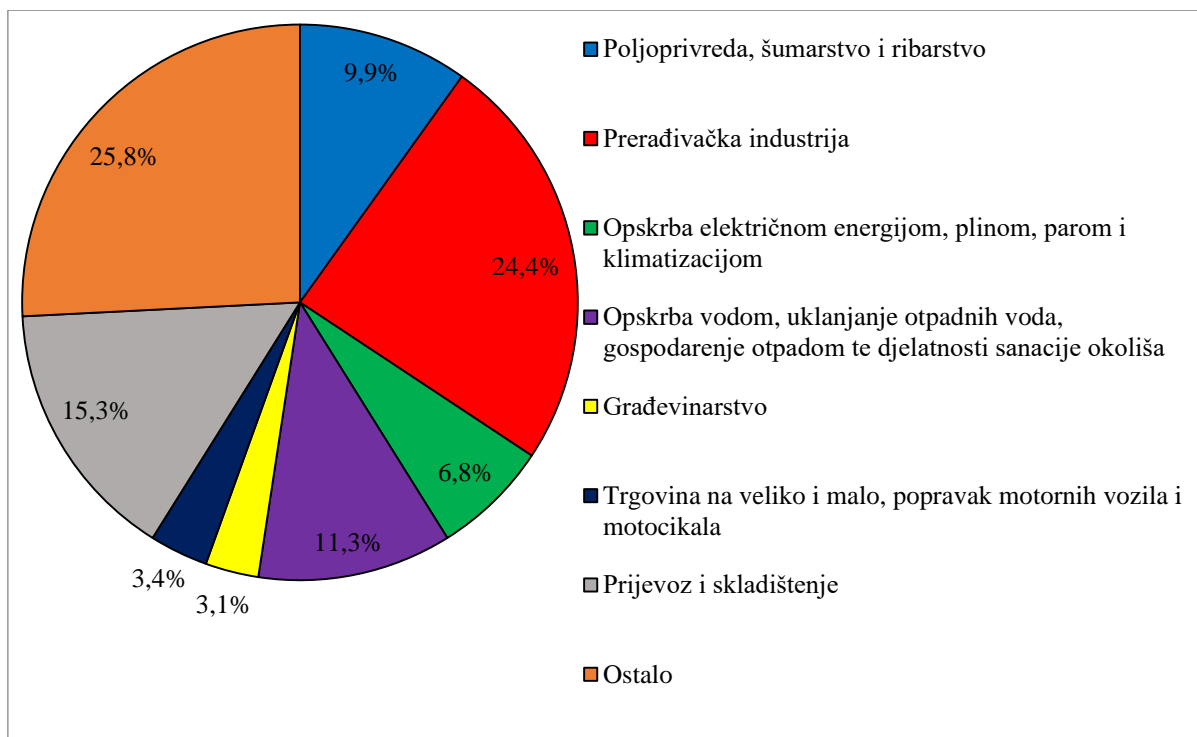
S druge strane, selektivni oblici turizma u ostalim dijelovima Županije još nisu na toj razini i tek se trebaju razviti. Prije svega, valja izdvojiti manifestacije poput bjelovarske *Terezijane*, *DOKUarta* i *BOKfesta*, zatim daruvarske *Dane piva* i *Vinodar* te *Dane šljiva i rakija u Siraču*. Različiti oblici izletničkog, konjičkog, lovnog, seoskog i drugih selektivnih oblika turizma postoje i razvijaju se posljednjih nekoliko godina, ali potrebno je uložiti puno truda i ulaganja na lokalnoj i regionalnoj razini. Također, treba ojačati i konkretizirati suradnju između Ministarstva turizma Republike Hrvatske, Ministarstva

kulture Republike Hrvatske te Hrvatske turističke zajednice da se može govoriti o Bjelovarsko-bilogorskoj županiji kao prepoznatljivoj turističkoj destinaciji, koja će privući i veći broj inozemnih turista (tab. 5). Porast od 440 postelja u zadnjih godinu sugerira da se to stvarno i želi postići (sl. 11), a nadu daje i pozitivan primjer Grada Garešnice koji je počeo 2017. god. provoditi projekt prekogranične suradnje s Bosnom i Hercegovinom te Crnom Gorom. Projekt nosi naziv „Put baštine – od trapista do graničara“ za razvoj turističke infrastrukture, u kojem sudjeluju i Grad Lipik te Humanitarna organizacija Caritas Rimokatoličkog biskupskog ordinarijata Banja Luka. Cilj je projekta uspostaviti 116 km dug prekogranični turistički put na kojem se žele obnoviti kulturna, povijesna i prirodna baština. Budući da je Grad okružen s više od 160 ha vodenih površina te 62 zaštićene ptice, vjeruje se da će ovime ti prostori postati još posjećeniji (Bjelovarski list, 2017b).

No, postojeći problemi poput nerazvijene turističke i prometne infrastrukture, nedovoljne marketinške promidžbe turističkih destinacija i proizvoda, nedostatak adekvatno obrazovnog kadra i financijskih sredstava, a u nekim predjelima i manjak smještajnih kapaciteta te slaba motiviranost domaćeg stanovništva uzrok su nepotpuno iskorištenih potencijala ove Županije (Demonja i Gredičak, 2014).

4.5. Pokazatelji razvijenosti gospodarstva u suvremenom razdoblju

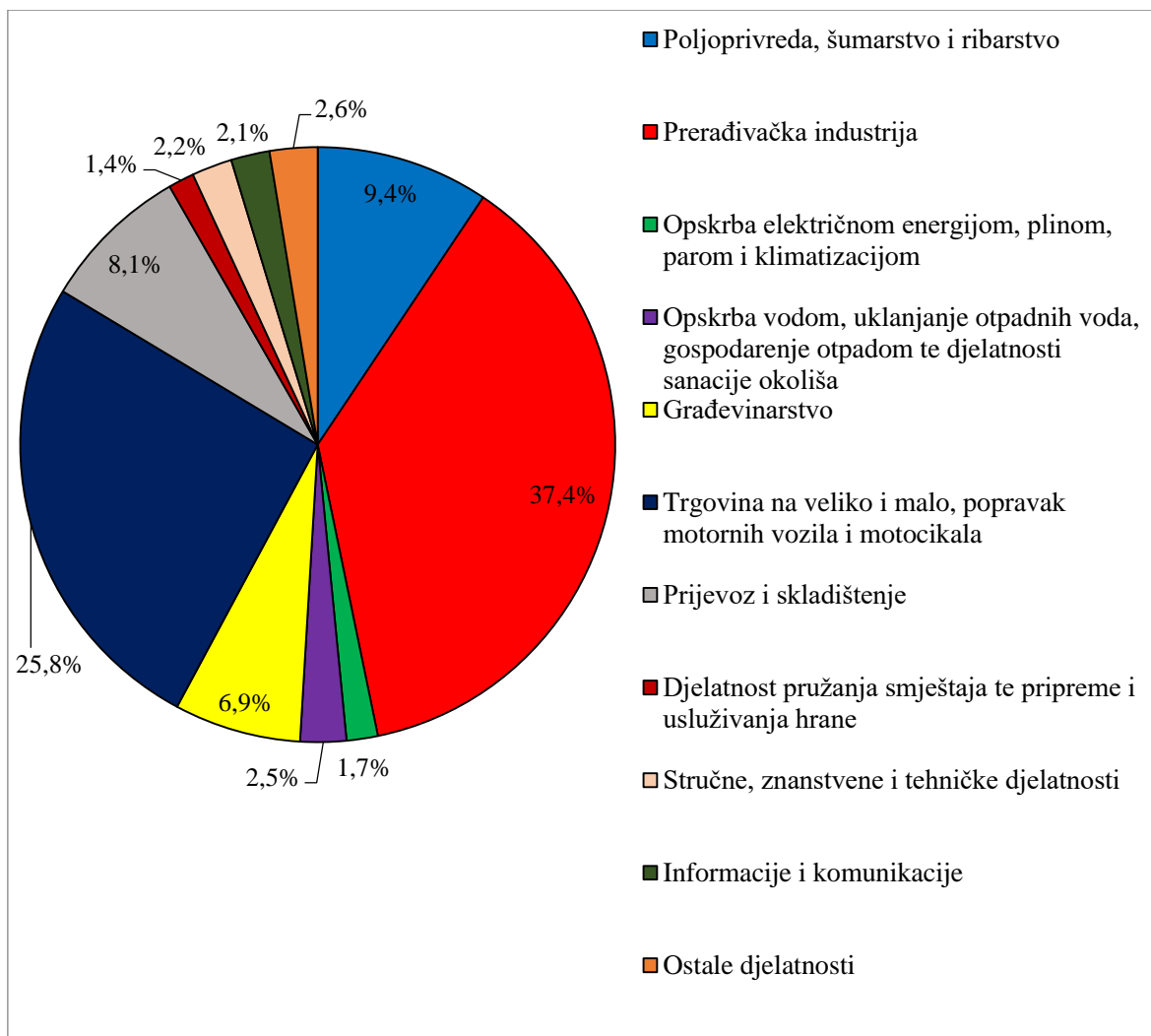
Prema podacima Županijske gospodarske komore Bjelovar, u 2016. god. poduzetnici Bjelovarsko-bilogorske županije investirali su u novu dugotrajnu imovinu u vrijednosti od 161 458 000 kuna, što je za 23,5 % manje u odnosu na 2015. god. Najveći udio investicija odnosi se na prerađivačku industriju (24,4 %), što je povećanje za 8,2 %, dok je u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu ostvareno 9,9 % ukupnih investicija, a iznos je smanjen za čak 55,7 % (sl. 12). U prerađivačkoj industriji najveći dio investicija uložen je u proizvodnju prehrambenih proizvoda (41,9 %), zatim proizvodnju drva i proizvoda od drva i pluta, osim namještaja (23,4 %) te proizvodnju namještaja (9,5 %). U Garešnici je prije tri godine osnovana Lokalna razvojna agencija – Poduzetnički centar Garešnica koja bi mogla podići poduzetništvo na višu razinu u tome gradu. Za razliku od 2015. god. kada je samo jedan poduzetnik zadovoljio tražene uvjete, u 2016. god. čak je devet od deset prijavljenih projekata s područja toga grada prošlo na natječaju E-IMPULS za razvoj i konkurentnost malih i srednjih poduzetnika. Vrijednost svih projekata iznosi gotovo šest milijuna kuna, što bi trebalo značiti gospodarski progres, nova radna mjesta i povećanje prihoda (Konjević, 2017b).

Sl. 12. Struktura investicija u novu dugotrajnu imovinu Bjelovarsko-bilogorske županije prema djelatnostima 2016. god.

Izvor: Hrvatska gospodarska komora, 2017.

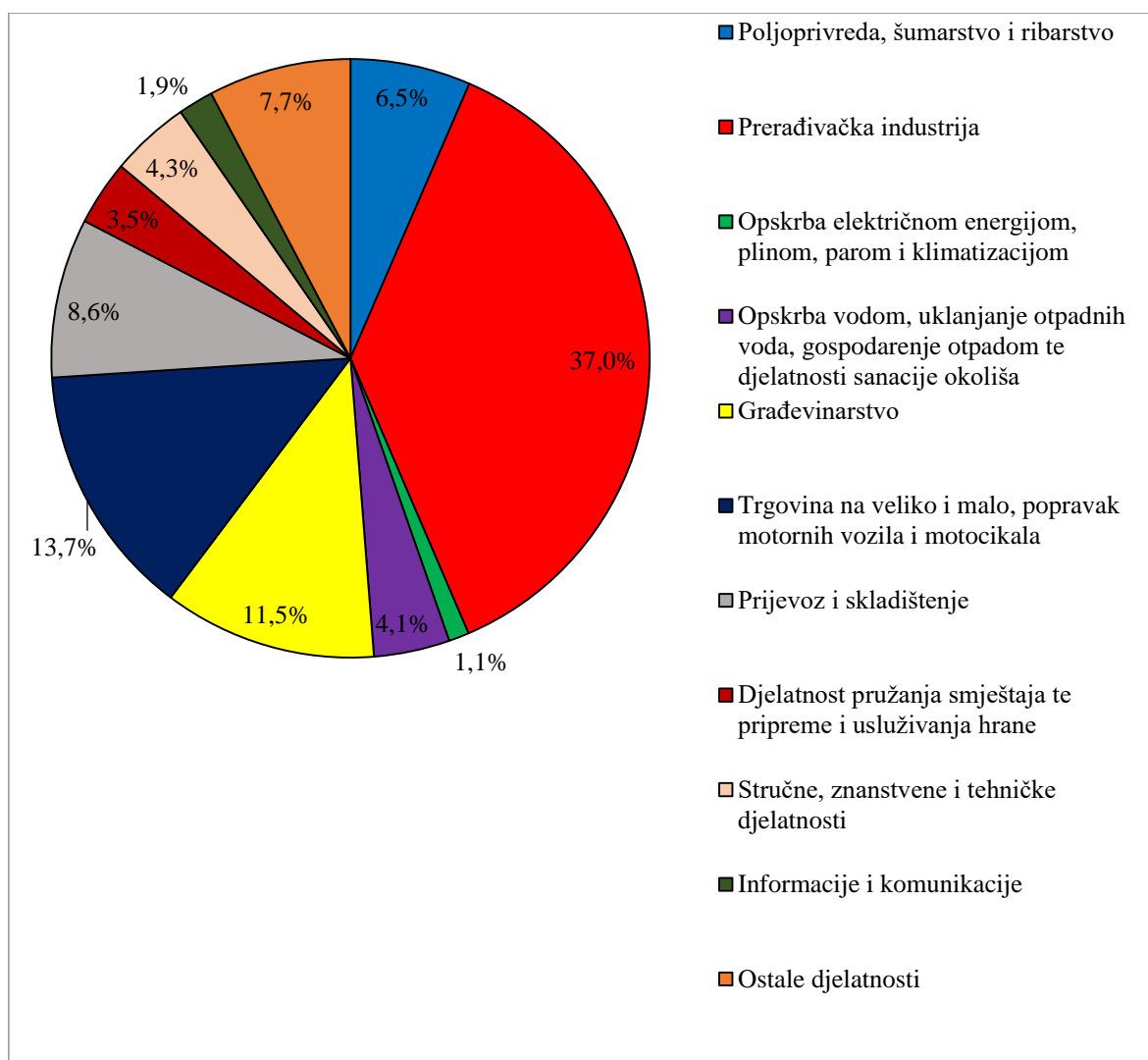
Ukupni prihodi koje su ostvarili poduzetnici 2016. god. iznose 6 540 333 000 kuna, od kojih se najveći dio odnosi na prerađivačku industriju (37,4 %), zatim trgovinu na veliko i malo, popravak motornih vozila i motocikala (25,8 %), dok je udio poljoprivrede, šumarstva i ribarstva na trećem mjestu s 9,4 % (sl. 13). U prerađivačkoj industriji, najveći su prihodi ostvareni u proizvodnji prehrambenih proizvoda (23,0 %), zatim gotovih metalnih proizvoda, osim strojeva (17,4 %) te proizvodnji drva i proizvoda od drva i pluta, osim namještaja (17,2 %).

Sl. 13. Struktura ukupnih prihoda gospodarstva Bjelovarsko-bilogorske županije prema djelatnostima 2016. god.

Izvor: Hrvatska gospodarska komora, 2017.

Prema dijagramu koji prikazuje strukturu zaposlenih (sl. 14), poduzetnici zapošljavaju 5012 djelatnika u prerađivačkoj industriji (37 %), odnosno 886 u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu (6,5 %). U prerađivačkoj industriji najveći je broj zaposlenih u proizvodnji gotovih metalnih proizvoda, osim strojeva (19,2 %), prehrambenih proizvoda (19,1 %) te namještaja (14,4 %).

Sl. 14. Struktura zaposlenih u poduzećima Bjelovarsko-bilogorske županije prema djelatnostima 2016. god.

Izvor: Hrvatska gospodarska komora, 2017.

Prema privremenim podacima DZS-a, Županija je u 2017. god. sudjelovala s 1,0 % u ukupnom izvozu, odnosno 0,9 % u ukupnom uvozu Hrvatske. Najzastupljenija djelatnost u izvozu jest prerađivačka industrija (72,2 %), a slijedi je trgovina na veliko i malo te motorna vozila (17,9 %), dok su poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo na trećem mjestu s tek 6,5 %. Županija je najviše izvozila u susjedne Italiju (19,5 %), Sloveniju (18,7 %) te Bosnu i Hercegovinu (14,3 %), a uvozila iz Njemačke (15,4 %), Slovenije (14,2 %) i Italije (13,3 %). Ipak, u tom je razdoblju zabilježila saldo robne razmjene –367 608 kuna, Ta činjenica Županiju rangira na 17., odnosno 18. mjesto, ovisno o godini, u razdoblju od 2012. do 2017. god. (Hrvatska gospodarska komora, 2018). Takav rang definitivno ukazuje na potrebu jačeg pozicioniranja županijske vanjske trgovine.

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku, BDP po stanovniku je 2015. god. u Županiji iznosio 55 868 kuna, što je 69,4 % prosječnog hrvatskog BDP-a po stanovniku. S tom vrijednošću, Županija se nalazi na niskom 16. mjestu. Bruto dodana vrijednost u sektoru poljoprivrede, šumarstva i ribarstva u Županiji čini 9,4 % ukupne hrvatske, što je svrstava na drugo mjesto iza Osječko-baranjske županije (16,6 %) i pokazuje kako se stanovništvo i dalje, usprkos mnogobrojnim problemima, bavi poljoprivredom. U Županiji se 21,0 % bruto dodane vrijednosti ostvaruje u tom sektoru, 18,2 % u prerađivačkoj industriji te 17,0 % u javnoj upravi i obrani, obrazovanju, djelatnostima zdravstvene zaštite i socijalne skrbi (DZS, 2018).

Na temelju ovih gospodarskih pokazatelja vidljivo je kako veliki potencijali za jači razvoj poljoprivrede zasada nisu maksimalno iskorišteni. Suvremena negativna obilježja u poljoprivrednoj proizvodnji „pogoduju“ da prerađivačka industrija zadrži primat u gospodarskim kretanjima u Županiji.

5. POLJOPRIVREDA

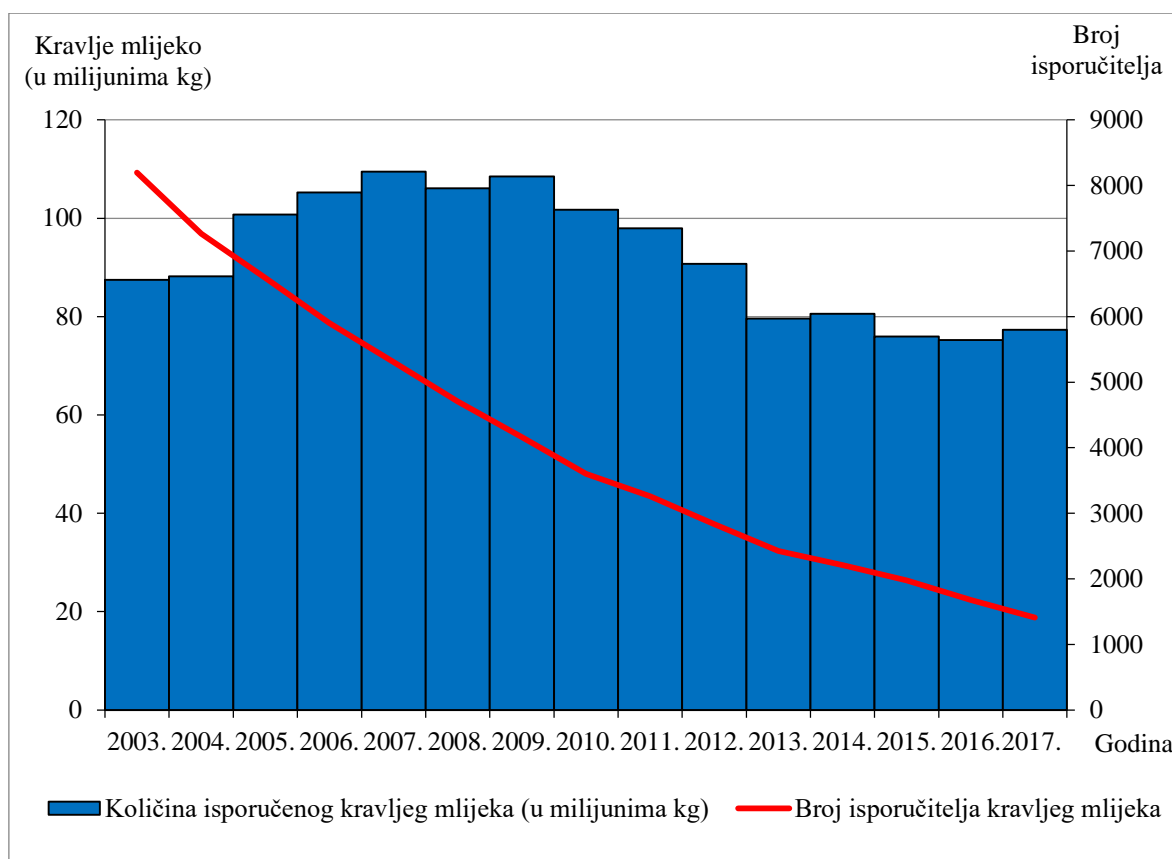
5.1. Povijesni razvoj i suvremena obilježja

Kako je već rečeno u uvodu, u radu je naglasak na istraživanju stanja u poljoprivredi. Podaci Statističkog godišnjaka Kraljevina Hrvatske i Slavonije iz prve polovice 20. st. pokazuju visoke udjele stanovnika koji se bave poljoprivredom. Prema tom dokumentu, u Bjelovarsko-križevačkoj županiji se 1890. god. 89,5 % stanovnika bavilo poljoprivredom, a 1910. god. 86,2 %. U Hrvatskoj i Slavoniji te su vrijednosti iznosile 1890. god. 84,6 %, odnosno 1910. god. 78,8 %. U to vrijeme industrijska je revolucija tek uzimala prve zamahe, a nepoljoprivredne djelatnosti još nisu bile na razini kao u razvijenim državama Europe, pa se manje od 10 % stanovništva 1910. god. bavilo obrtom i industrijom u Kraljevini, odnosno nešto više od 7 % u Bjelovarsko-križevačkoj županiji. Obrt i industrija koji su postojali početkom 20. st. uglavnom su se odnosili na industriju odijevanja, željeza i kovina, prehrambenu i drvnu te gostioničarski obrt, a bili su razvijeni u malim radionicama s vrlo malo zaposlene vanjske radne snage. To je, uz dominantno agrarno i gusto naseljeno stanovništvo, onemogućavalo da dođe do jačeg razvoja ovih djelatnosti. Trgovina i bankarstvo bili su zastupljeni s manje od 2 % na oba područja. Zbog brzog porasta broja stanovnika na prijelazu iz 19. u 20. st., javila se agrarna prenapučenost pa su mnogi emigrirali u Sjevernu Ameriku u potrazi za egzistencijom jer nepoljoprivredne djelatnosti nisu mogle apsorbirati višak stanovništva (Vuković i dr., 2006). Na prijelazu stoljeća doprinos razvitku poljoprivrede ovoga područja dali su i Česi, napose u daruvarskom kraju gdje su i danas najbrojniji. Većina je te bogate skupine poljodjelaca s poznavanjem višeg stupnja proizvodnje (prvi su počeli upotrebljavati željezni plug u Hrvatskoj) živjela na selu i raspolagala s više od 18 000 ha zemlje. U tom razdoblju čak ih se 70 % u čitavoj Hrvatskoj bavilo poljoprivredom (Vaculík, 2008).

Nerijetko se nerazvijenost nekog područja povezuje s velikim brojem i udjelom poljoprivrednog stanovništva te poljoprivrednog dohotka u ukupnom dohotku toga područja. Iako su od 60-ih godina 20-og stoljeća nepoljoprivredne djelatnosti poput industrije, prometa, trgovine i sl. uzrokovali napuštanje ruralnih prostora i sve rjeđe bavljenje poljoprivredom, udjeli su na ovom prostoru još ostali relativno visoki. Naime, najviše je poljoprivrednog stanovništva 1981. god. bilo u bjelovarskoj regiji (38,5 %), zatim Lici (25,2 %) i varaždinskoj regiji (23,7 %). Istovremeno, prosjek je za Hrvatsku bio samo 15,3 %. Od ukupnog poljoprivrednog stanovništva bjelovarske regije njih 35,8 % bilo je uzdržavano poljoprivredno stanovništvo. Poljoprivredno je stanovništvo tada bilo

znatno starije od nepoljoprivrednog, o čemu svjedoči podatak da je starijih od 60 godina na razini Hrvatske bilo 27,3 %, a nepoljoprivrednog 14,1 %. Slična je obilježja imala i tadašnja bjelovarska regija. Osim toga, gotovo 69 % poljoprivrednog stanovništva imalo je svega 4-7 razreda osnovne škole, uz 13,3 % onih koji nemaju školu ili imaju maksimalno tri razreda (Štambuk, 1993).

Danas su tipična obilježja hrvatskih sela porast udjela starog stanovništva te ženskog poljoprivrednog stanovništva. Prema Popisu stanovništva 1991. god., udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu ovog prostora bio je 26,6 %, a u Hrvatskoj samo 9,1 % (Barić, 2012). Deset godina kasnije iznosio je 20,7 % u Županiji, a u Hrvatskoj svega 5,5 % (DZS, 2003). Vjerojatno je današnji udio još manji, ali je i dalje iznadprosječan za hrvatske okvire. Ukoliko se prate podaci o broju individualnih poljoprivrednika na temelju evidencija osiguranika Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje, u Županiji ih je 1998. god. bilo 10 486, četiri godine kasnije broj je pao ispod sedam, a 2010. god. ispod četiri tisuće. Prema podacima iz 2016. god., ostalo je svega 2423 registrirana, što je pad od gotovo pet puta u 18 godina (Bjelovarac.hr, 2017). Potonji poljoprivrednici obavljaju svoj rad na 148 769 ha županijskog poljoprivrednog zemljišta, a na čitavu prostoru postoje izrazito povoljni uvjeti za uzgoj velikog broja poljoprivrednih kultura. Prema Popisu poljoprivrede 2003. god, 68,7 % poljoprivrednih površina čine oranice i vrtovi, 2,7 % voćnjaci, 1,2 % vinogradi, a preostalih 27,4 % su livade i pašnjaci (DZS, 2003). Na oranicama su najzastupljenije žitarice, krmno i industrijsko bilje, voće i povrće te ljekovito bilje. Također, razvijena je i ekološka proizvodnja, a Županija trenutno zauzima osmo mjesto po broju upisanih eko proizvođača u Republici Hrvatskoj. Međutim, naglasak je na stočarstvu, pa se često u medijima može čuti kako je Bjelovarsko-bilogorska županija „najstočarskija“ županija (ur. Bartulović, 2014). O tome svjedoče podaci o broju isporučitelja te količini isporučenog kravljeg mlijeka (sl. 15). Naime, prema podacima za 2017. god. jedino površinom puno veća Osječko-baranjska županija proizvodi više kilograma kravljeg mlijeka (30,0 %) od Bjelovarsko-bilogorske (16,2 %), a zatim slijede Koprivničko-križevačka (12,5 %) te Vukovarsko-srijemska županija (11,8 %). Iako se količina isporučenog kravljeg mlijeka smanjuje, pad nije intenzivan kao u slučaju broja isporučitelja kravljeg mlijeka. Usprkos tom izrazitom padu u posljednjih 15 godina na ovom području (gotovo šest puta manji broj isporučitelja), Županija se nalazi na visokom drugom mjestu (20,1 %) i ne zaostaje puno za vodećom Koprivničko-križevačkom županijom (22,1 %). S druge strane, sve ostale županije pojedinačno imaju daleko manje od 1000 isporučitelja, pa su i njihovi udjeli jednoznačenkaste vrijednosti.

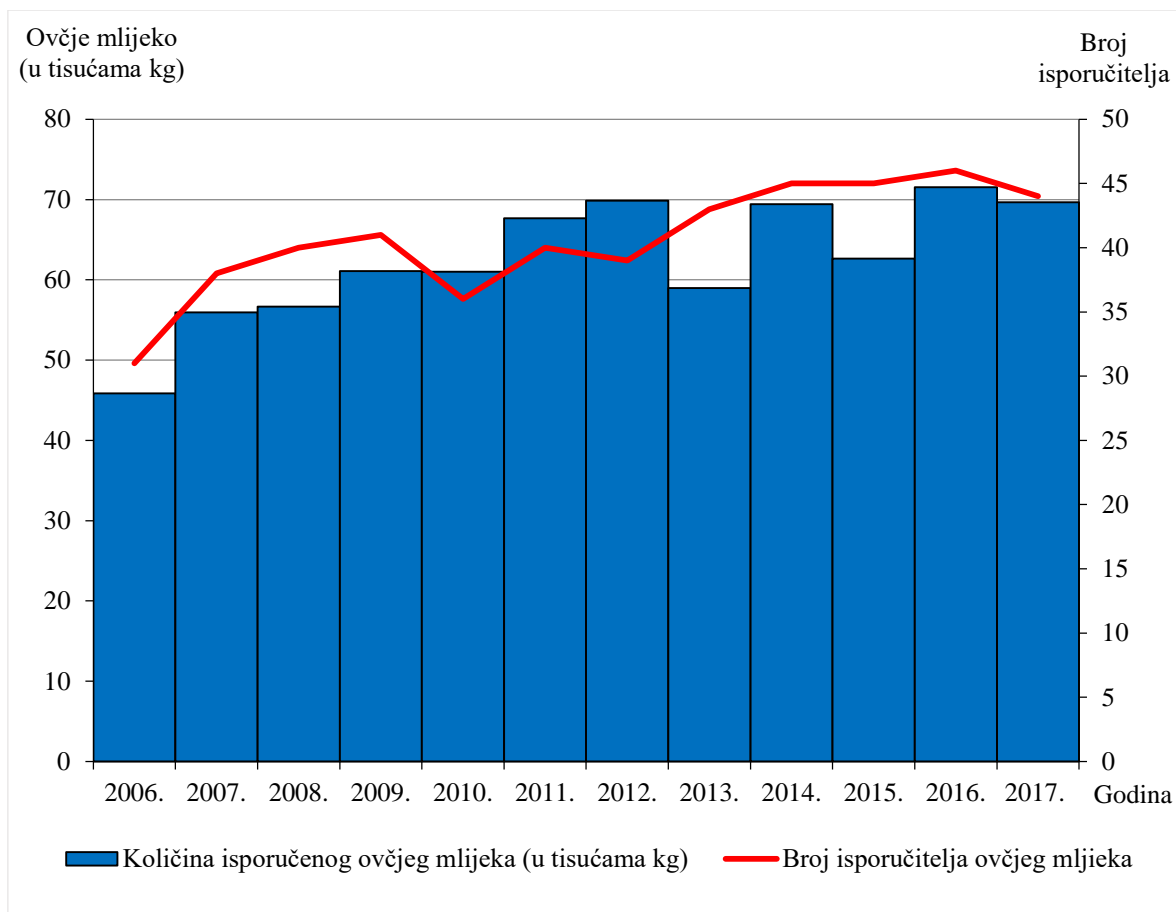

Sl. 15. Količina isporučenog kravljeg mlijeka i broj isporučitelja kravljeg mlijeka u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u razdoblju 2003. - 2017. godine

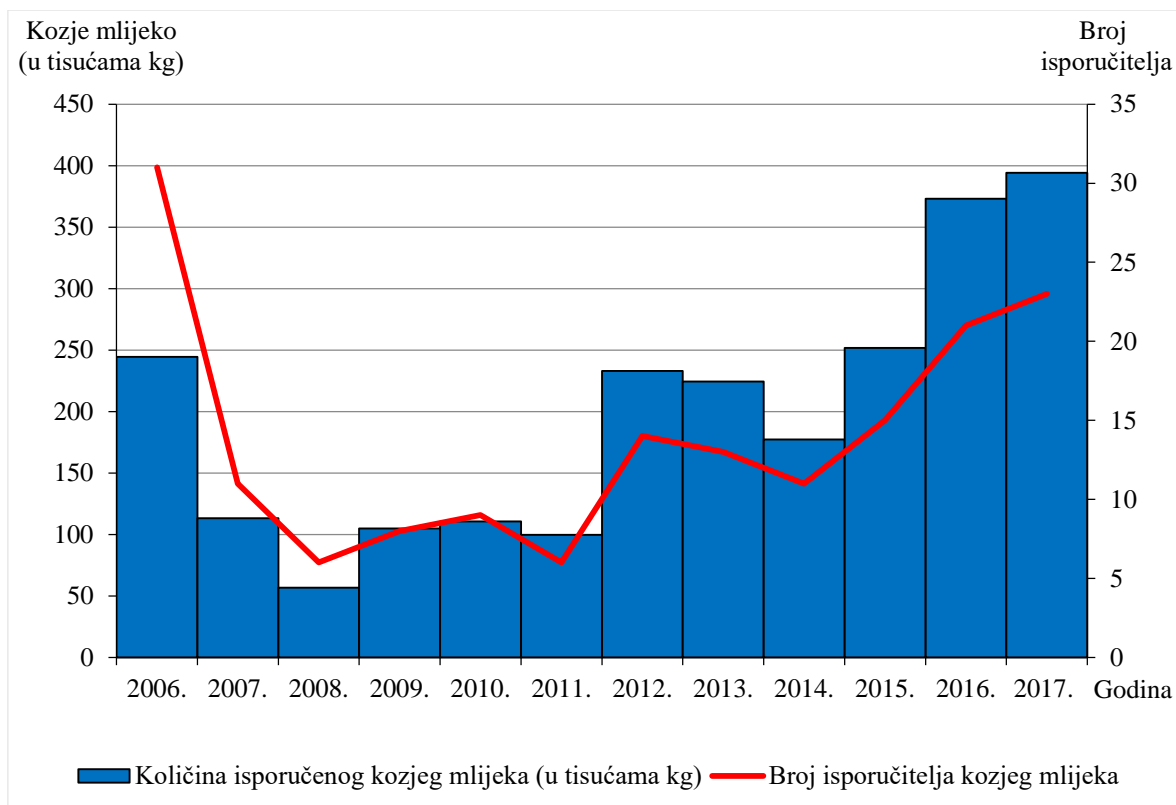
Izvor: Hrvatska poljoprivredna agencija, 2009. - 2018.

No, u novije se vrijeme poljoprivrednici ovoga kraja sve češće odlučuju baviti ovčarstvom umjesto govedarstvom, pa polako raste broj isporučitelja i količina isporučenog ovčjeg mlijeka (sl. 16). Prema posljednjim podacima, Županija se nalazi na trećem mjestu po broju isporučitelja (11,1 %), iza Ličko-senjske (12,2 %) te dominantne Zadarske županije (52,2 %), no isporučenom količinom ovčjeg mlijeka (24,6 %) predstavlja iznimnu konkurenciju Zadarskoj županiji (28,8 %). Ostale županije značajno zaostaju za ovim vrijednostima.

Broj isporučitelja kozjeg mlijeka prilično varira u promatranu razdoblju, ali ima pozitivne tendencije posljednjih godina, pa se Županija trenutno nalazi na trećem mjestu (14,3 %) iza Međimurske (22,4 %) i Varaždinske županije (24,8 %), dok se po količini isporučenog mlijeka nalazi na četvrtom mjestu (9,3 %) (sl. 17). Pad u broju isporučitelja i količine isporučenog kozjeg mlijeka prije 10-ak godina može se povezati s pojavom ekonomske krize u Hrvatskoj, a rast posljednjih godina s činjenicom da u Europskoj uniji nedostaje kozjeg mlijeka pa ga se lakše izvozi iz Hrvatske (HRT, 2018a).

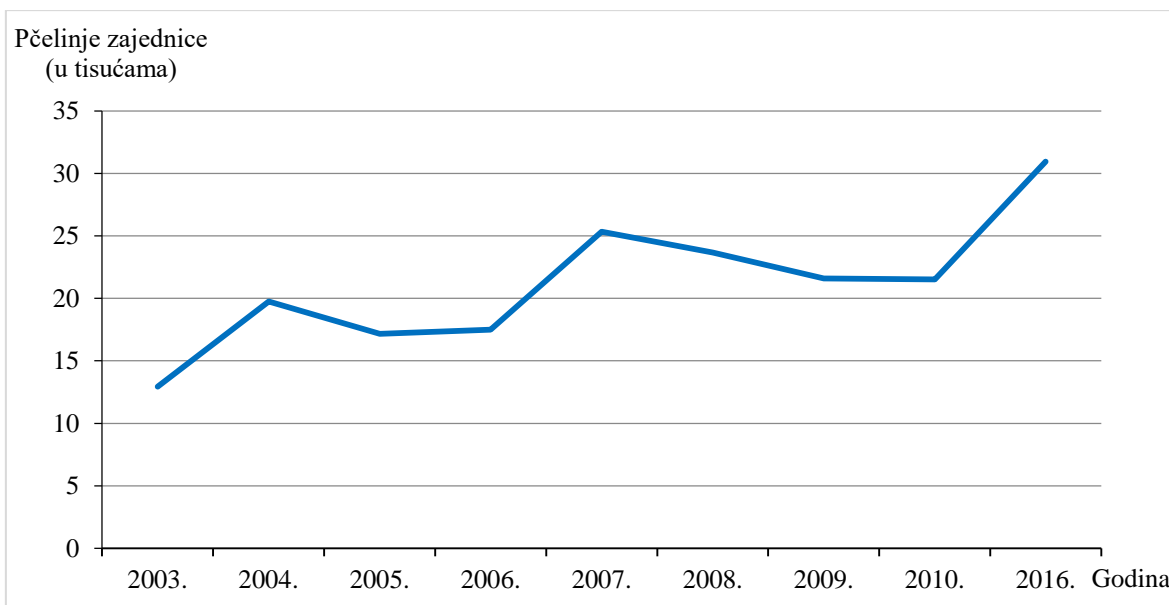
Sl. 16. Količina isporučenog ovčjeg mlijeka i broj isporučitelja ovčjeg mlijeka u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u razdoblju 2006. - 2017. godine
Izvor: Hrvatska poljoprivredna agencija, 2009. - 2018.

Sl. 17. Količina isporučenog kozjeg mlijeka i kretanje broja isporučitelja kozjeg mlijeka u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u razdoblju 2006. - 2017. godine

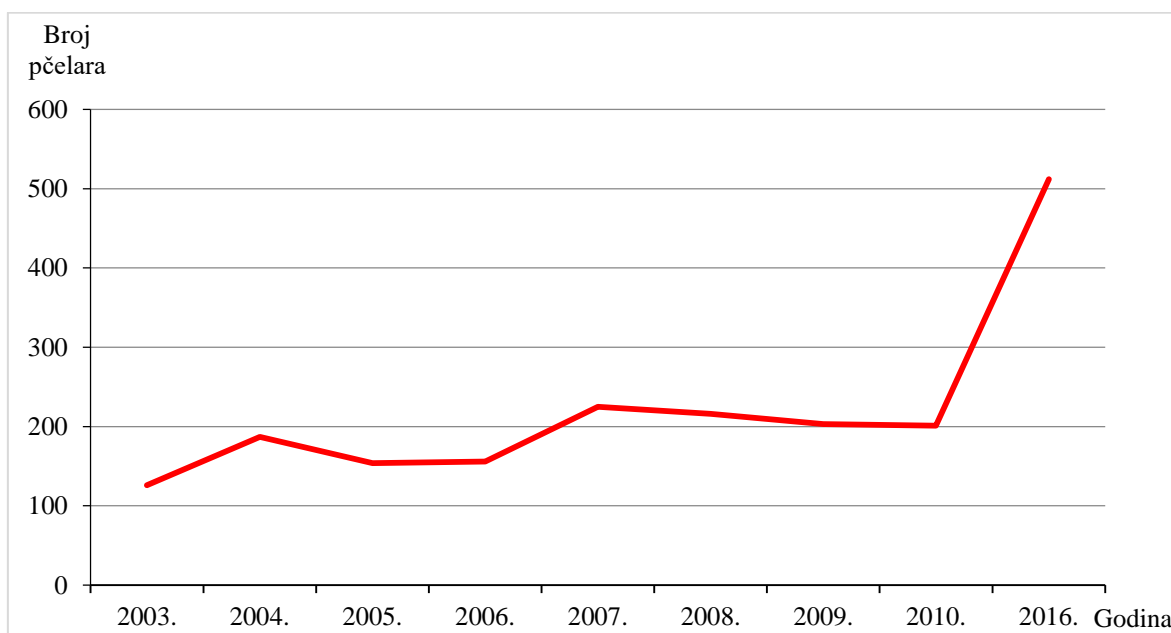
Izvor: Hrvatska poljoprivredna agencija, 2009. - 2018.

Posljednjih godina raste broj pčelara i pčelinjih zajednica. U Republici Hrvatskoj postoji oko 5000 registriranih OPG-ova, obrta, zadruga i tvrtki koje se bave pčelarstvom. Oko 7500 pčelara proizvede osam do deset tona meda godišnje, koje zadovoljavaju sve domaće potrebe, pa se ostatak izvozi (HRT, 2018i). Prema podacima za 2016. god. (sl. 18 i 19), Županija se nalazi na devetom mjestu prema broju pčelara (4,5 %), odnosno šestom mjestu prema broju pčelinjih zajednica (6,2 %). Najviše je pčelara u Splitsko-dalmatinskoj, a pčelinjih zajednica u Sisačko-moslavačkoj županiji.

Sl. 18. Kretanje broja pčelinjih zajednica u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u odabranim godinama

Izvor: Hrvatska poljoprivredna agencija, 2009. - 2018.

Sl. 19. Kretanje broja pčelara u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u odabranim godinama

Izvor: Hrvatska poljoprivredna agencija, 2009. - 2018.

Osim toga, valja istaknuti stoljetni uzgoj slatkovodne ribe jer je Županija s 2560,6 ha vodenih površina (Tomić, 2012) vodeća prema slatkovodnim površinama u državi. Također, na ovom prostoru postoji 39 ribnjaka za sportski ribolov s površinom oko 40 ha (Slavinić, 2012). Prvi je ribnjak izgrađen još 1930. god., a godinu ranije osnovano je i Športsko ribolovno društvo Česma iz Bjelovara. Međutim, intenzivnija izgradnja ribnjaka krenula je 70-ih godina 20-og stoljeća zbog različitih zagađenja, regulacija i drugih zahvata

na rijekama i potocima koji su negativno utjecali na razvoj sportskog ribolova (Slavinić, 2004).

Osim ribolova, ni lovišta ne zaostaju u kvaliteti (ur. Bartulović, 2014). Od 60-ih godina 20-og stoljeća sve se više govori o lovnom turizmu kao novoj djelatnosti u lovstvu, napose u Sjevernoj Hrvatskoj, ali i Bjelovarsko-bilogorskoj županiji. O stvarnom potencijalu u Županiji svjedoče mnogobrojni dolasci lovaca iz Austrije, Italije i Njemačke. U Županiji prema podacima za 1. siječnja 2014. god. postoji 19 državnih lovišta s površinom od 91 440 ha te 43 zajednička lovišta s površinom od 160 929 ha (sl. 20), na kojima djeluje 60 lovačkih društva i udruga. Aktualno stanje u županijskom lovstvu drži se vrlo dobrim, pa čak i odličnim u odnosu na neke druge županije (Arvay, 2014).

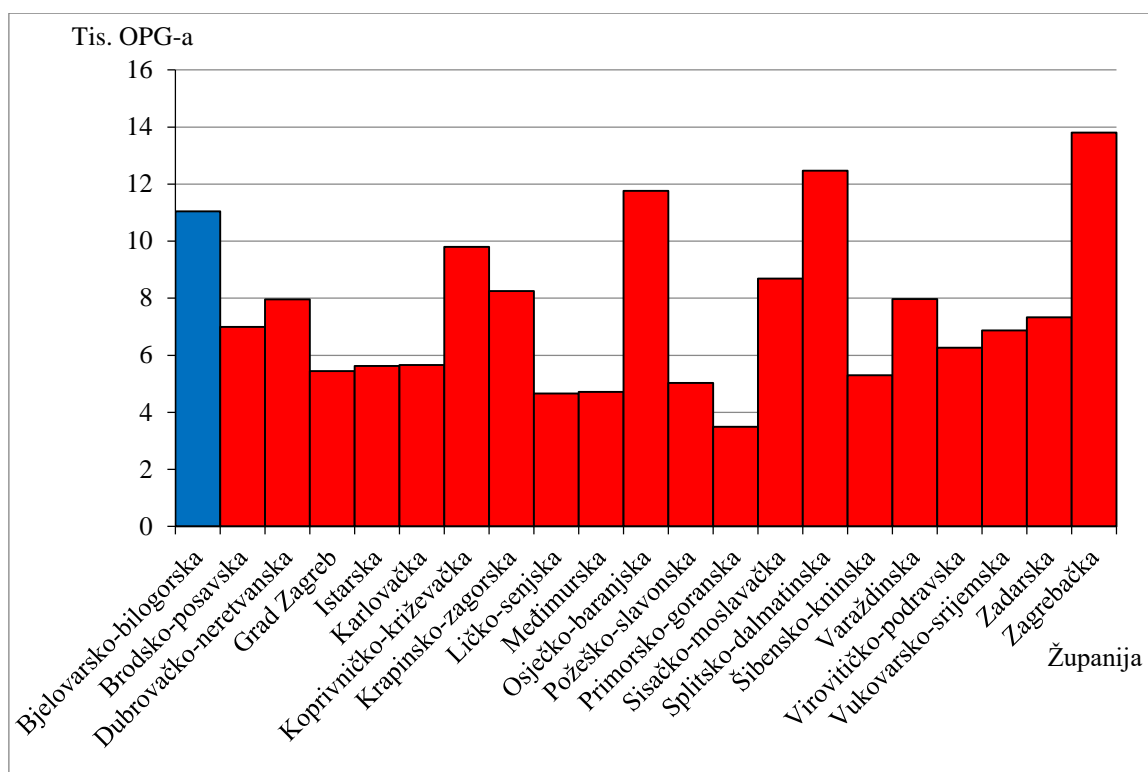
Sl. 20. Karta lovišta Bjelovarsko-bilogorske županije

Izvor: Arvay, 2014, 37.

5.2. Obiteljska poljoprivredna gospodarstva

Poljoprivredno se gospodarstvo definira kao proizvodno-gospodarska jedinica koja se bavi poljoprivredom u obliku trgovačkog društva, obrta ili zadruge ako je registrirano za vršenje poljoprivredne djelatnosti te kao seljačko gospodarstvo ili obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo. „Obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo ili seljačko gospodarstvo jest samostalna gospodarska i socijalna jedinica temeljena na vlasništvu i/ili uporabi proizvodnih resursa i upravljanju obitelji u obavljanju poljoprivredne djelatnosti“ (Strategija poljoprivrede i ribarstva Republike Hrvatske, 2002). Prema *Zakonu o obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu*, koji je na snazi od 21. ožujka 2018. god., OPG se definira kao „organizacijski oblik gospodarskog subjekta poljoprivrednika fizičke osobe koji radi stvaranja dohotka samostalno i trajno obavlja djelatnost poljoprivrede i s njom povezane dopunske djelatnosti, a temelji se na korištenju vlastitih i/ili unajmljenih proizvodnih resursa te na radu, znanju i vještinama članova obitelji“ (Zakon o obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu, 2018).

Prema podacima Agencije za plaćanja u poljoprivredi, ribarstvu i ruralnom razvoju, u Republici Hrvatskoj na dan 31. 12. 2017. god. registrirano je 159 191 OPG-a. Bjelovarsko-bilogorska županija broji 11 045 OPG-a odnosno 6,9 % od ukupnog broja OPG-a. Više OPG-a broje jedino površinom puno veće Osječko-baranjska (7,4 %), Splitsko-dalmatinska (7,8 %) i Zagrebačka županija (8,7 %) (sl. 21).

Sl. 21. Broj obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava po županijama na dan 31. 12. 2017. godine

Izvor: *Upisnik poljoprivrednika*, Agencija za plaćanja u poljoprivredi, ribarstvu i ruralnom razvoju, 2018, <https://www.aprrr.hr/upisnik-poljoprivrednika/> (14. 07. 2018.)

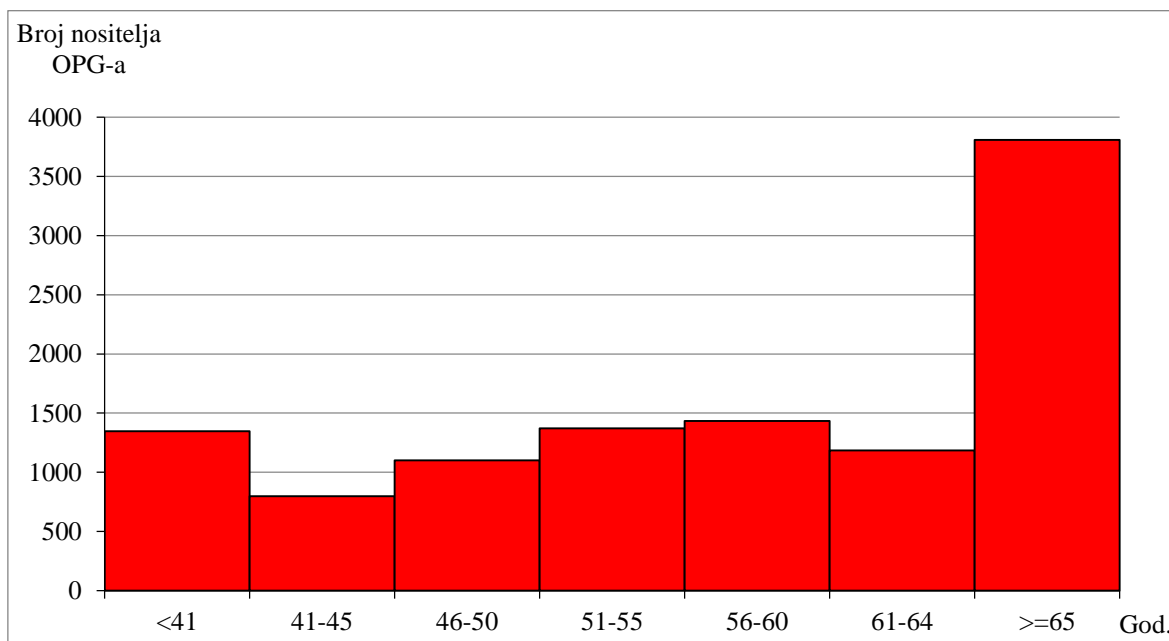
Analizirajući školsku spremu nositelja OPG-a u Županiji (tab. 6), prevladavaju oni sa završenim osnovnoškolskim (28,4 %) i srednjoškolskim obrazovanjem (28,6 %), ali za njih čak 30,3 % ne postoje podaci. U usporedbi s hrvatskim prosjekom, udio onih sa završenom srednjom školom je 32,5 %, a sa osnovnoškolskom naobrazbom 22,5 %. S druge strane, mali je broj nositelja stekao višu ili visoku naobrazbu, što nije neočekivano, ali jest problematično u izazovima suvremene poljoprivrede.

Tab. 6. Broj i udio nositelja obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava prema školskoj spremi u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji na dan 31. 12. 2017. godine

Školska sprema	Broj nositelja OPG-a	Udio (%)
Nezavršena osnovna škola	944	8,5
Osnovna škola	3139	28,4
Srednja škola	3164	28,6
Viša škola	253	2,3
Fakultet	195	1,8
Nema podatka	3350	30,3

Izvor: *Upisnik poljoprivrednika*, Agencija za plaćanja u poljoprivredi, ribarstvu i ruralnom razvoju, 2018, <https://www.aprrr.hr/upisnik-poljoprivrednika/> (14. 07. 2018.)

Prema dobi nositelja (sl. 22), u Županiji dominiraju stari poljoprivrednici, a napose oni koji su na dan 31. 12. 2017. god. imali 65 i više godina (34,5 %), dok je udio mlađih od 41 godine samo 12,2 %. Istovremeno, prosjek potonje dobne skupine u Hrvatskoj iznosi 11,7 %, a starih 65 i više godina čak 37,4 %, što znači da su županijski podaci manje negativni od hrvatskog prosjeka. Ipak, takve vrijednosti ne iznenađuju i one jesu povezane s nižom školskom spremom iz prethodnog dijagrama.

Sl. 22. Dob nositelja obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji na dan 31. 12. 2017. godine

Izvor: *Upisnik poljoprivrednika*, Agencija za plaćanja u poljoprivredi, ribarstvu i ruralnom razvoju, 2018, <https://www.apprrr.hr/upisnik-poljoprivrednika/> (14. 07. 2018.)

6. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Kako bi se ispitale tri od četiri istraživačke hipoteze, u razdoblju od 06. do 22. travnja 2018. god. provedeni su intervjui poljoprivrednika iz Bjelovarsko-bilogorske županije. Ispitivanje je bilo anonimno te nisu prikupljeni osobni podaci o ispitanicima niti njihovim OPG-ima već isključivo naselje iz kojeg dolaze kako bi se istražila što različitija područja Županije. Anketa se sastojala od 32 pitanja raspoređenih u tri skupine. Prva se odnosila na poljoprivredu, druga na ruralni turizam, a treća na podatke o dobi, spolu, obrazovanju, trenutnom statusu i mjestu stanovanja. Većina je pitanja bila zatvorenog tipa odnosno ispitanicima su bili ponuđeni odgovori, dok su određena pitanja bila otvorenog tipa zbog specifičnosti odgovora koji su se mogli dobiti. Ukupno je intervjuirano 93 poljoprivrednika, od kojih je 78 intervjuirano na sljedećim lokacijama: Proljetni međunarodni bjelovarski sajam u Gudovcu, gradske tržnice u Bjelovaru, Daruvaru i Čazmi te osobni posjet OPG-ova, dok je preostalih 15 odgovorilo na ista pitanja putem Interneta i telefona. Svih 93 ispitanika odgovorilo je na pitanja u potpunosti i valjano, sukladno zadanim uputama. Svjesni smo da su prilikom anketiranja korištene različite metode, ali budući da su ispitanicima postavljena ista pitanja, odlučili smo objedinjeno promatrati rezultate i „face-to-face“ anketiranja te anketnih upitnika prikupljenih putem Interneta i telefona.

Na pitanja prikazana u sljedećih osam tablica ispitanici su mogli dati više odgovora, a prvo se odnosilo na motiv bavljenja poljoprivredom. Ukupno je zabilježeno 118 odgovora, a najveći je broj ispitanika (32,2 %) naveo „izvor prihoda“ kao razlog bavljenja poljoprivredom (tab. 7). U kategoriji „ostalo“ je čak 43,5 % poljoprivrednika kao motiv navelo „otkaz na poslu“, dok su ostali zabilježeni odgovori „iskorištavanje postojećeg zemljišta“ (21,7 %), „neškolovanost“ (13,0 %), „radi zdravlja“ (13,0 %) te „prijevremena mirovina“ (8,7 %).

Tab. 7. Glavni motiv bavljenja poljoprivredom

Motiv bavljenja	Broj ispitanika	Udio (%)
Izvor prihoda	38	32,2
Nastavak obiteljske tradicije	24	20,3
Volim to i zanima me	33	28,0
Ostalo	23	19,5

Izvor: Anketno istraživanje, travanj 2018.

Među ispitanicima najviše je onih koji se bave povrćarstvom (25,4 %), što i ne čudi obzirom da je najveći broj njih anketiran na tržnicama u gradovima, a slijede oni koji se

bave voćarstvom (18,1 %), govedarstvom (14,5 %) i ratarstvom (12,3 %) (tab. 8). Kada je u pitanju broj članova obitelji koji sudjeluju u radu OPG-a, uglavnom se radi o dvočlanim (35,5 %), tročlanim (23,7 %) i četveročlanim obiteljima (19,4 %). Svega 12,9 % ispitanika zapošljava radnu snagu, od tog 2/3 sezonski, a 1/3 za stalno.

Tab. 8. Vrsta poljoprivrede

Vrsta poljoprivrede	Broj ispitanika	Udio (%)
Gljivarstvo	2	1,4
Govedarstvo	20	14,5
Ovčarstvo	4	2,9
Pčelarstvo	8	5,8
Peradarstvo	13	9,4
Povrčarstvo	35	25,4
Ratarstvo	17	12,3
Svinjogojstvo	4	2,9
Ukrasno i ljekovito bilje	9	6,5
Vinarstvo i vinogradarstvo	1	0,7
Voćarstvo	25	18,1

Izvor: Anketno istraživanje, travanj 2018.

Ispitanike se tražilo da navedu koji je način njihova oglašavanja i promocije vlastita OPG-a i poljoprivrednih proizvoda, a zabilježeno je 130 odgovora (tab. 9). Najviše ih se koristi tradicionalnom metodom „usmeno preko poznanika“ (26,2 %), dok se u kategoriji „ostalo“ ističu „sajmovi“ i „tržnice“ (oboje po 13,3 %). Rjeđe su navođeni odgovori „mediji“, „ugovorena proizvodnja“ i „udruga“. Udio korištenja informatičko-komunikacijske tehnologije u oglašavanju zasada nije na visokoj razini, ali zato pomalo iznenađuje da čak 40,9 % ispitanika nema nikakav način oglašavanja i promocije.

Tab. 9. Način oglašavanja i promocije OPG-a i poljoprivrednih proizvoda

Način oglašavanja i promocije	Broj ispitanika	Udio (%)
Društvene mreže	17	13,1
E-mail	7	5,4
Usmeno preko poznanika	34	26,2
Web stranica	12	9,2
Ostalo	60	46,2

Izvor: Anketno istraživanje, travanj 2018.

Osim toga, predmet je istraživanja bilo mjesto prodaje poljoprivrednih proizvoda (tab. 10), a među 178 zabilježenih odgovora najviše je onih koji prodaju na kućnom pragu (38,8 %) te tržnicama (31,5 %). U kategoriji „ostalo“ dominira odgovor „otkupljivači“

(85,7 %), a objedinjuje različite trgovačke centre, mljekare i sl., dok se preostali udio odnosi na „manifestacije“ i „seosko imanje“.

Tab. 10. Mjesto prodaje poljoprivrednih proizvoda

Mjesto prodaje	Broj ispitanika	Udio (%)
Na kućnom pragu	69	38,8
Na sajmovima	32	18,0
Na tržnicama	56	31,5
Ostalo	21	11,8

Izvor: Anketno istraživanje, travanj 2018.

S obzirom na prethodno navedene udjele, najčešći su kupci među zabilježenih 192 odgovora „ostali stanovnici Županije“ (30,7 %) i „poznanici“ (28,1 %) (tab. 11), dok u kategoriji „ostalo“ dominira odgovor „otkupljivači“ (81,8 %), a manje su zastupljeni odgovori „stranci“ (13,6 %) i „ugostiteljski objekti“ (4,6 %).

Tab. 11. Najčešći kupci poljoprivrednih proizvoda

Najčešći kupci	Broj ispitanika	Udio (%)
Poznanici	54	28,1
Susjedi	24	12,5
Ostali stanovnici Županije	59	30,7
Stanovnici drugih županija	33	17,2
Ostalo	22	11,5

Izvor: Anketno istraživanje, travanj 2018.

Napose je važno pitanje problema s kojima se poljoprivrednici svakodnevno susreću. Među 206 zabilježenih odgovora prednjače dva; „uvoz poljoprivrednih proizvoda iz drugih zemalja“ (26,2 %) te „nestabilne cijene na tržištu“ (24,8 %) (tab. 12). Usprkos relativno čestom spominjanju nedostatka radne snage u medijima, među ovim se ispitanicima taj problem rjeđe javljao. Međutim, znakovito je što u kategoriji „ostalo“ čak 29,4 % ispitanika nije navelo niti jedan problem, a od ostalih odgovora zabilježeni su „trgovački lanci“ (17,6 %), „vremenske (ne)prilike“ i „švercanje“ (oba po 11,8 %), „nedostatak kupaca“ (5,9 %), a osam drugih odgovora zabilježeno je po jednom.

Tab. 12. Vrste problema za OPG

Vrsta problema	Broj ispitanika	Udio (%)
Nedostatak radne snage	19	9,2
Nedostatak raspoloživog poljoprivrednog zemljišta	17	8,3
Nestabilne cijene na tržištu	51	24,8
Problem dobivanja poljoprivrednog zemljišta u zakup	14	6,8
Usitnjenost parcela	17	8,3
Uvoz poljoprivrednih proizvoda iz drugih zemalja	54	26,2
Ostalo	34	16,5

Izvor: Anketno istraživanje, travanj 2018.

Korištenjem Likertove ljestvice pokušalo se izmjeriti stavove ispitanika o potencijalima za razvoj poljoprivrede u Županiji. Njih 55,9 % složilo se s tvrdnjom da Županija ima dobre potencijale, a 19,4 % se u potpunosti složilo, što znači da $\frac{3}{4}$ vjeruje u mogućnosti prostora u kojem živi. Uz to, od ispitanika se tražilo da ocjene od jedan do pet aktualno stanje u poljoprivredi Bjelovarsko-bilogorske županije. Najveći je broj njih dao ocjenu tri (38,7 %), zatim dva (31,2 %) i jedan (28,0 %). Prosječna je ocjena 2,2, koja jasno ocrtava što poljoprivrednici misle o trenutnoj situaciji u ovoj djelatnosti. Pritom, ispitanici starije dobi su kud i kamo manje zadovoljni od onih mlađih. Također, oni s višim i visokim obrazovanjem češće su davali niže ocjene od onih s nižom naobrazbom, a usporedbom zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, uočava se kako su oni koji imaju prihode u nekom drugom poslu zadovoljniji stanjem od onih kojima je OPG jedini izvor prihoda.

Zadovoljstvo aktualnim stanjem u poljoprivredi vezano je uz pitanje kojim se ispitivalo zadovoljstvo stečenim prihodima u poljoprivredi. Kao prvo, ispitanicima je poljoprivreda najčešće „dopunski izvor prihoda“ (52,7 %), ali mnogima i „jedini izvor prihoda“ (41,9 %), dok je svega 5,4 % njih kao odgovor odabralo „glavni izvor prihoda.“ Shodno tome, ne čudi da je najveći broj ispitanika kao radni status naveo „nezaposlen“¹⁶ (48,4 %) te „umirovljenik“ (31,2 %). Drugo, iz analize podataka proizlazi da su obrazovaniji ispitanici zadovoljniji stečenim prihodima u poljoprivredi, što je vjerojatno povezano s tim da je njima to češće dopunski, a niže obrazovanima jedini izvor prihoda. Konačno, prosječna ocjena zadovoljstva stečenim prihodima u poljoprivredi iznosi 3,1.

Hi-kvadrat testom željelo se provjeriti postoje li razlike između ispitanika koji pripadaju aktivnom i uzdržavanom stanovništvu kada je u pitanju zadovoljstvo stečenim prihodima u poljoprivredi. Vrijednost hi-kvadrata testa iznosi $\chi^2 = 9,550$, broj stupnjeva

¹⁶ U ovom slučaju radi se o osobi koja je zaposlena isključivo na vlastitu OPG-u i nema drugih prihoda.

slobode jest $df=4$, a vrijednost slučajnog dobivanja hi kvadrata (p) jednaka je 0,049, što znači da je hi-kvadrat test statistički značajan na razini rizika 4,9 %.

Jedno od pitanja u anketi odnosilo se na korištenje fondova Europske unije. Svega 16 ispitanika (17,2 %) koristilo je neke od fondova, a među njima nitko nije sa samo završenim osnovnoškolskim obrazovanjem, Među korisnicima dominira mlado stanovništvo (50,0 %), dok samo dvoje ispitanika pripada kategoriji starog stanovništva. Zabilježenih je 18 odgovora, a ispitanici su se najčešće prijavljivali za mjere 6.3.1. „Potpora razvoju malih poljoprivrednih gospodarstava“ (38,9 %) i 6.1.1. „Potpora mladim poljoprivrednicima“ (22,2 %) (tab. 13).

Tab. 13. Vrste korištenih fondova Europske unije

Vrsta fonda	Broj ispitanika	Udio (%)
Mjera 4.1.1. Restrukturiranje, modernizacija i povećanje konkurentnosti poljoprivrednih gospodarstava	1	5,6
Mjera 4.1.2. Zbrinjavanje, rukovanje i korištenje stajskog gnojiva u cilju smanjenja štetnog utjecaja na okoliš	3	16,7
Mjera 6.1.1. Potpora mladim poljoprivrednicima	4	22,2
Mjera 6.3.1. Potpora razvoju malih poljoprivrednih gospodarstava	7	38,9
Mjera 10 Poljoprivreda, okoliš i klimatske promjene	1	5,6
Mjera 302 Diversifikacija i razvoj ruralnih gospodarskih aktivnosti	1	5,6
Mjera A4 Konkurentnost turističkog gospodarstva	1	5,6

Izvor: Anketno istraživanje, travanj 2018.

Hi-kvadrat testom željelo se provjeriti postoje li razlike u korištenju fondova Europske unije između ispitanika koji zapošljavaju i onih koji ne zapošljavaju radnu snagu. Vrijednost hi-kvadrata testa iznosi $\chi^2 = 2,516$, broj stupnjeva slobode jest $df=1$, a vrijednost slučajnog dobivanja hi kvadrata (p) jednaka je 0,113, što znači da hi-kvadrat test nije statistički značajan na razini rizika 11,3 %. Dakle, nema statistički značajne razlike u korištenju fondove Europske unije između ispitanika koji zapošljavaju radnu snagu i onih koji ne zapošljavaju.

Osim toga, htjelo se istražiti postoje li razlike između ispitanika koji su ocijenili da je ulazak Republike Hrvatske bio pozitivan, negativan ili bez promjena za poljoprivredu kada je u pitanju korištenje fondova Europske unije. Vrijednost hi-kvadrata testa iznosi $\chi^2 = 4,114$, broj stupnjeva slobode jest $df=2$, a vrijednost slučajnog dobivanja hi kvadrata (p) jednaka je 0,128, što znači da hi-kvadrat test nije statistički značajan na razini rizika 2,8

%. Stoga, nema statistički značajne razlike između ispitanika koji su ocijenili da je ulazak Republike Hrvatske bio pozitivan, negativan ili bez promjena za poljoprivredu kada je u pitanju korištenje fondova Europske unije.

S obzirom na iznenađujuće visoki udio onih koji nisu koristili fondove Europske unije, posebno je zanimljivo razmotriti razloge zašto je to tako (tab. 14). Zabilježeno je 89 odgovora, a prednjače „premala ili prevelika proizvodnja“ (24,7 %) te „starost“ (21,3 %), ali pomalo zabrinjavaju odgovori „ne bi se upuštali u taj proces“ (14,6 %), „komplicirana papirologija“ (6,7 %) te „nedostatak konzultanata i pomoći od Ministarstva“ (2,2 %), iz kojih se možda iščitava određeni strah, neznanje i nemoć poljoprivrednika u traženju pomoći. Zanimljivo, nitko od ispitanika koji se bave dulje od 20 godina poljoprivredom nije koristio fondove. Također, ti isti ispitanici češće su izjavili da je ulazak Republike Hrvatske u Europsku uniju negativno utjecao na poljoprivredu, dok su oni koji se bave poljoprivredom do 20 godina davali češće odgovor „pozitivne“ posljedice. Generalno, gotovo 2/3 ispitanika smatra da ulazak u Europsku uniju nije donio nikakve promjene u hrvatskoj poljoprivredi.

Tab. 14. Razlozi nekorištenja fondova Europske unije

Razlozi	Broj ispitanika	Udio (%)
Komplicirana papirologija	6	6,7
Ne bi se upuštali u taj proces	13	14,6
Nedostatak konzultanata i pomoći od Ministarstava	2	2,2
Nemaju potrebe za fondovima	13	14,6
Neškolovanost	2	2,2
Nisu zadovoljili uvjete na natječaju	8	9,0
Planiraju se javiti na natječaju	4	4,5
Premala ili prevelika proizvodnja	22	24,7
Starost	19	21,3

Izvor: Anketno istraživanje, travanj 2018.

Na pitanje koliko se dugo bave poljoprivredom, među ispitanicima su zabilježeni odgovorili bili u rasponu od četiri do 60 godina. Prosječno trajanje bavljenja poljoprivredom ispitanika iznosi 23,4 godine, a standardna devijacija 13,8 godina. Takve vrijednosti ne čude kada se uzme u obzir da je prosječna dob ispitanika bila 52,0 godine, a standardna devijacija 13,2 godine. Analizom je utvrđeno da je ispitanicima koji se bave preko 20 godina ovom djelatnošću to češće jedini izvor prihoda, dok je onima koji se bave kraće od 20 godina to češće dopunski izvor prihoda. Također, udjeli nezaposlenih i umirovljenika rastu što je trajanje bavljenja poljoprivredom dulje, a udio zaposlenih pada.

Tab. 15. Odnos dobi i obrazovanja ispitanika

Dob	Obrazovanje	Broj ispitanika	Udio (%)
Mladi	Osnovna škola	1	6,7
	Srednja škola	10	66,7
	Viša i visoka škola	4	26,7
Zreli	Osnovna škola	12	25,5
	Srednja škola	29	61,7
	Viša i visoka škola	6	12,8
Stari	Osnovna škola	11	35,5
	Srednja škola	16	51,6
	Viša i visoka škola	4	12,9

Izvor: Anketno istraživanje, travanj 2018.

Mladom stanovništvu pripada 16,1 % ispitanika, 50,5 % zreloom, a 33,3 % starom stanovništvu (tab. 15), pri čemu su žene brojnije u starom, a muškarci u mladom i zreloom stanovništvu. U svakom je kontingentu stanovništva najbrojniji udio onih sa srednjom stručnom spremom, ali udio onih s višom i visokom naobrazbom opada s porastom dobi, a raste udio onih s osnovnoškolskim obrazovanjem. Očekivano, udio onih s osnovnoškolskim obrazovanjem raste kako raste trajanje bavljenja poljoprivredom, a samo se četvero njih s višom i visokom naobrazbom bavi poljoprivredom dulje od 20 godina.

Od 93 ispitanika, samo ih je dvoje (2,2 %) navelo da se uz poljoprivredu bave i ruralnim turizmom. Oba ispitanika na svojim imanjima nude smještaj i domaću gastronomsku kuhinju, vjeruju kako Županija ima dobre potencijale za razvoj ovog selektivnog oblika turizma te ne isključuju mogućnost revitalizacije ovog prostora kroz ruralni turizam. Međutim, ističu probleme nedovoljne marketinške promidžbe, nedostatak stručnog kadra, ali i prepuštenost samome sebi. Većina njihovih gostiju dolazi u toplom dijelu godine, i dok kod jednog ispitanika dominiraju domaći gosti i zadržavaju se dva do tri dana, kod drugog ostaju i više od sedam dana, a udjeli domaćih i stranih su podjednaki. Suradnja s lokalnim turističkim zajednicama postoji, ali nije na zadovoljavajućoj razini pa je aktualno stanje u ovoj djelatnosti ocijenjeno s dva. Iako su to mišljenja samo dvoje ispitanika, svakako bi trebalo više poticati rad OPG-ova koji se bave i ruralnim turizmom kako bi se i njihov broj u budućnosti povećao.

6.1. Problemi poljoprivrednika

Negativni trendovi u hrvatskoj poljoprivredi krenuli su još devedesetih godina 20-og stoljeća kada je za vrijeme Domovinskog rata mnoštvo poljoprivredne mehanizacije pokradeno i uništeno, a potom je uslijedila privatizacija poljoprivredno-industrijskih

kombinata. Iako je u posljednjih 10 godina u poljoprivredni sektor u Hrvatskoj uloženo oko 30 milijardi kuna, proizvodnja je, paradoksalno, smanjena za 27 %, a preko 12 000 OPG-ova zatvoreno je u posljednje dvije godine (HRT, 2017d). Primjerice, 2016. god. je u Republici Hrvatskoj proizvedeno hrane u vrijednosti 10 milijarda kuna, ali je istodobno uvezena vrijednost od 16 milijardi kuna (HRT, 2017d). Danas je obim poljoprivredne proizvodnje svega 30 - 40 % u odnosu na prije 30 godina, pa se u Hrvatskoj proizvodi svega 40 % hrane za vlastitu ishranu (HRT, 2018j). Takvi su podaci poražavajući, napose ako se tome pridoda činjenica da je zadnji put suficit u proizvodnji hrane postignut 1992. god. (HRT, 2017d). Kao posljedica toga, Hrvatska zaostaje u proizvodnji hrane (mlijeka i mesa) za europskim prosjekom (HRT, 2017c).

Na nekontroliran uvoz stranih proizvoda poljoprivrednici su u prosincu 2017. god. upozorili predsjednicu Kolindu Grabar Kitarović kada je svoj ured „preselila“ u Bjelovarsko-bilogorsku županiju. Nerijetko se uvoze proizvodi iz država Trećega svijeta koji se mogu uzgojiti na hrvatskim njivama. Napose je nerazumljiv uvoz proizvoda kojih se proizvode dovoljno za vlastite potrebe, primjerice meda (HRT, 2017d). U devet mjeseci 2017. god. uvezeno je preko 1000 tona meda u vrijednosti više od dva milijuna eura, a istovremeno je izvezeno oko 311 tona u vrijednosti 1,2 milijuna eura (HRT, 2018c). Uvoz doprinosi smanjenju cijene kvalitetnih domaćih proizvoda pa su poljoprivrednici primorani prodavati svoje „blago“ ispod stvarne vrijednosti. Ako se tome dodaju i nelegalizirani OPG-ovi koji, osim što ruše cijenu proizvođačima koji jesu u sustavu PDV-a, oštećuju i državni proračun, situacija je vrlo zabrinjavajuća (Bjelovarac.hr, 2017k). Zbog toga se posljednjih nekoliko godina kroz slogane „Kupujmo hrvatsko“, „Doručak s hrvatskih farmi“ i „Med hrvatskih pčelinjaka“ pokušava potaknuti potrošače da izdvoje koju kunu više i kupe proizvode uzgojene na hrvatskome tlu (Bjelovarac.hr, 2017j, HRT, 2018c).

Osim toga, mnogi su se poljoprivrednici žalili na izostanak partnerskog odnosa s trgovačkim lancima, koji su često bezrazložno i jednostrano raskidali ugovore. Govoreći o tzv. pravilima igre, smatraju kako trgovački lanci imaju potpunu slobodu i rade nelojalnu konkurenciju domaćoj proizvodnji (Bjelovarac.hr, 2017am; HRT, 2017j). I dok neki nisu uopće imali priliku razgovarati s otkupljivačima o otkupnoj cijeni proizvoda, oni koji su uspjeli dogovoriti suočili su se s drugim problemom. Naime, neki su poljoprivrednici u Županiji svoje jabuke ekstra prve klase poslali na analizu otkupljivaču, a kako je ona pokazala da je njihova kvaliteta zapravo druge ili treće klase, otkupljivači su odustali od kupnje, odnosno nudili su proizvode natrag proizvođaču. Istovremeno, pomiješali su jabuke različitih proizvođača pa se nije moglo utvrditi tko je vlasnik koje jabuke. Takve su

pojave uobičajene jer ne postoji inspekcija koja kontrolira ovaj proces od početka do kraja, već se procjene vrše „od oka“. Budući da je 7. prosinca 2017. god. na snagu stupio Zakon o zabrani nepoštenih trgovačkih praksi u lancu opskrbe hranom, za pretpostaviti je da su ugovori između trgovaca, otkupljivača i prerađivača usklađeni do 31. ožujka 2018., kada je istjecao rok. Prema tom zakonu, plaćanje svježih proizvoda mora se izvršiti u roku od 30 dana, a za ostale proizvode 60 dana (Bjelovarac.hr, 2017a, Ministarstvo poljoprivrede Republike Hrvatske, 2018b). Ukoliko se prekrši novi zakon, kazne se kreću od jedan i pol milijuna za fizičke do pet milijuna kuna za pravne osobe. Osim toga, obvezni element ugovora nije kvantiteta proizvoda, već kvaliteta i vrsta, tako da poljoprivrednici neće snositi posljedice ako zbog suše, tuče ili neke druge nepogode ne budu imali dovoljnu količinu proizvoda. Također, poljoprivrednici više neće morati plaćati čak 25 različitih naknada kako bi se njihov proizvod našao na policama trgovačkih lanaca. Zbog toga je većina sa zadovoljstvom dočekala novi zakon, iako neki i u njemu vide „rupe“ koje će trgovci iskorištavati (HRT, 2017k).

Obzirom na dugu tradiciju i veliki oslonac na stočarstvo, sljedeći je problem jedan od najvažnijih. Naime, Bjelovarsko-bilogorska županija vodeća je županija prema proizvodnji mlijeka i mesa te broju krava u Republici Hrvatskoj, ali negativni su trendovi i ovdje prisutni. Krava je sve manje, zatvaraju se stočarska gospodarstva, a mnogim su poljoprivrednicima i mljekare ostale dužne (HRT, 2017f). Mljekarstvo je zasigurno, uz svinjogojstvo, sektor poljoprivrede koji je u najgorem i najnezavidnijem položaju u Republici Hrvatskoj. Krajem 2017. god. je pad proizvodnje svinja zaustavljen, ali tako nije bilo s mljekarima. Prije 10-ak godina u našoj je državi bilo više od 60 000 proizvođača mlijeka, a danas ih je manje od 6500, što znači da Republika Hrvatska ne zadovoljava vlastite potrebe za mlijekom (HRT, 2017d). O tome svjedoči podatak da su hrvatski poljoprivrednici proizveli 2016. god. rekordno nisku količinu mlijeka (490 milijuna litara), dok je najveća količina proizvedena 2009. god. (680 milijuna litara) (HRT, 2017b). Obzirom na aktualno stanje, 2017. god. je sigurno bila gora. Osim toga, s radom je prestao veliki broj punktova koji su imali laktofrize u koje su se dovozile tisuće litara mlijeka svakoga dana (Bjelovarac.hr, 2017f). Zbog takvih je procesa Republika Hrvatska za 1/3 lošija po produktivnosti od prosjeka Europske unije. Izuzetno niska otkupna cijena kravljeg mlijeka koja jedva doseže 2,00 kune po litri, a nerijetko i manje, nerentabilna je i neodrživa. Prije 20-ak godina, kada je otkupna cijena mlijeka bila oko 3,30 kune, a 2009. god. gotovo 4,00 kune, mnogi su poljoprivrednici živjeli solidno s dvije-tri mliječne krave, a danas se s nekoliko desetaka grla mnogi zadužuju (HRT, 2017b). Za usporedbu, u

Europskoj je uniji do kraja 2017. god. cijena mlijeka narasla za 39 %, a u Republici Hrvatskoj, koja je isto dio te Europske unije, za samo 7 % (HRT, 2017j). Zbog toga mnogi, osim samog mlijeka, proizvode i prodaju na lokalnim tržnicama i kućnom pragu vlastite sireve i druge mliječne proizvode kako bi preživjeli (HRT, 2017b; HRT, 2017h). Drugi su se, pak, okrenuli ovčarstvu jer je cijena ovčjeg mlijeka od osam do 10 kuna po litri prema riječima najvećeg hrvatskog proizvođača tog mlijeka, koji dolazi upravo iz Bjelovarsko-bilogorske županije (Bjelovarac.hr, 2017ai). Prema podacima Hrvatske poljoprivredne agencije, u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji broj ovaca je u posljednje dvije godine narastao za preko 1600, pa ih je sada više od 59 600. Međutim, kao mnogo toga u hrvatskoj poljoprivredi, cijena nije stabilna, a ni tržište nije uređeno i organizirano (HRT, 2018d). Ako kupci i postoje, nisu spremni platiti cijenu koja odgovara poljoprivrednicima pa mnogi na taj način posluju s „pozitivnom“ nulom ili, češće, gubitkom. S druge strane, oni koji prodaju, primjerice, utovljenu telad, kupce pronalaze uglavnom u Dalmaciji jer nema puno ugovorenih kupaca, već sve ide po principu „tko prvi njegovo“ (Bjelovarac.hr, 2017h). Osim mlijeka, traženo je i ovčje meso, posebno u turističkoj sezoni pa se ovce uzgajaju i za te potrebe i prodaju otkupljivačima iz primorskih krajeva (HRT, 2018d). Slična je situacija i s kozjim mlijekom, budući da njega nedostaje u Europskoj uniji, a otkupna cijena po litri iznosi oko pet kuna. Druge su prednosti ove proizvodnje što su veterinarski troškovi manji, a oprema za krave poput muzilica može se koristiti i za koze. Mnogi bi i povećali proizvodnju budući da je otkup siguran, ali nekim kozarima, primjerice, iz okolice Čazme nedostaje poljoprivrednog zemljišta da bi na njemu proizvodili hranu za koze (HRT, 2018a). Ipak, početkom godine donesen je tzv. mliječni paket za gradnju malih mljekara i sirana u vrijednosti od 10 milijuna eura, što bi moglo barem u manjoj mjeri oživiti ovaj sektor (HRT, 2018f).

Republika Hrvatska prva je država Europske unije koja je preventivno cijepila cijelu populaciju goveda i tako spriječila širenje bolesti kvrgave kože na ostale članice Unije. Od kolovoza do studenog 2016. god. cijepljenje je provedeno na 449 330 goveda (Agrobiz, 2017), dok je lani docijepljeno njih oko 460 000. Cijepljenje je 1. siječnja 2018. god. obustavljeno. Rumunjska koja ima devet milijuna i Mađarska koja ima 900 000 goveda bile su bliže izvoru bolesti, ali nisu cijepile stoku kao Hrvatska (HRT, 2018). Iako je Ministarstvo poljoprivrede Republike Hrvatske dobilo potporu 15 članica Unije za ovakav postupak, posljedice su sve samo ne pozitivne. Od izravnih je posljedica cijepljenja uginulo 509 goveda, za što je do svibnja 2017. god. isplaćeno 3,3 milijuna kuna (Agrobiz, 2017), a osim toga pojavili su se i problemi s plodnošću te pad mliječnosti goveda

(Bjelovarac.hr, 2017i). Oni koji nisu htjeli dozvoliti veterinaru cijepljenje goveda dobili su od Veterinarske inspekcije rješenje o zabrani prometa stoke i proizvoda s tog gospodarstva, a potom i novčanu kaznu između 6000 i 10 000 kuna po gospodarstvu (Agrobiz, 2017).

Vremenske (ne)prilike možda su i najgori neprijatelj poljoprivrednika u novije doba. O tome svjedoče i ispitanici koji su ovaj problem naveli u anketi. U travnju 2016. god. Bjelovarsko-bilogorsku županiju pogodio je mraz koji je nekima uništio veliku većinu uroda, pa su bili primorani ne samo odustati od prodaje vlastitih proizvoda, nego i jedva zadovoljiti svoje potrebe (Bjelovarac.hr, 2017e). Toga su ljeta u samo jednoj noći na području općine Đulovac jaki vjetar, kiša i tuča napravili štetu od gotovo 20 % općinskog proračuna (Bjelovarski list, 2017a). 2017. je godine čak pet puta proglašavana elementarna nepogoda u Županiji, a prouzročenu je štetu od 33 milijuna kuna Županija ublažila sa šest milijuna kuna naknade (HRT, 2018g). Posebno su loše prošli voćari koji drugu godinu zaredom nisu imali što ponuditi na tržištu, izgubili su kupce, a iz državne se blagajne taj gubitak nije nadoknadio, budući da su za 2016. god. dobili naknadu štete od svega četiri do pet posto od ukupnog iznosa (Bjelovarac.hr, 2017m). Strahova je bilo početkom 2018. god. kada je jednog dana u siječnju u Bjelovaru izmjereno rekordnih 18 °C, a visoke su siječanjске temperature zraka zabilježene i u okolici Garešnice. Na tom je području krenula najezda različitih štetnika na vinograde, voćnjake i ozime kulture, jer veliki skokovi u temperaturi zraka odgovaraju štetnicima. Zbog toga su poljoprivrednici morali koristiti više insekticida i fungicida za zaštitu, što povećava troškove njihove proizvodnje (HRT, 2018b). Na raspravi o novom Nacionalnom pčelarskom programu u Bjelovaru govorilo se o visokim siječanjskim temperaturama koje dovode do preranog buđenja pčela i stvaranja legla koje se ne može grijati i očuvati (HRT, 2018c). Osim proljetnog mraza i toplih zima, velike su štete na usjevima nastale i zbog sušnog ljeta, pa su mnogi poljoprivrednici imali od 30 do 40 % manje prinose, a morali su i ranije krenuti u žetvu (Bjelovarac.hr, 2017ag, Bjelovarac.hr, 2018a). Suha su ljeta, uz pomoć vjetra, 2016. god. na nekoliko mjesta u Županiji pogodovala širenju požara. Naime, neki nesmotreni poljoprivrednici zapalili su slamu na svojim posjedima, ali uslijed ovakvih vremenskih uvjeta požar se proširio na tuđe posjede, zbog čega su zabilježene velike štete (Gambiroža, 2017a). Takve česte promjene vremena značajno utječu na otkupne cijene ratarskih poljoprivrednih kultura, a neki poljoprivrednici smanjuju broj grla stoke i zasijane površine, što posljedično dovodi do širenja ugara (Bjelovarac.hr, 2017r, Bjelovarac.hr, 2017ai). Na koncu, ne čudi da je Hrvatsko agrometeorološke društvo organiziralo radionicu o klimatskim promjenama, i to baš u Bjelovaru. Prema njihovim podacima, u 21.

st. sve su godine osim 2005. bile iznadprosječno tople, a njih čak osam ekstremno tople. U 19. st. bila je samo jedna ekstremno topla, a u cijelom 20. st. samo dvije (HRT, 2018g).

Česte promjene vremena u 2017. god., od zime s malo padalina i relativnog suhog proljeća do suhog i vrućeg ljeta, uzrokovale su znatne štete na slatkovodnim ribnjacima u Sišćanima i Štefanju u moslavačkom dijelu Županije. Razina je ribnjaka bila vrlo niska, pa je tako prosječno po danu snižavanje bilo za oko šest mm, a za vrijeme najvećih vrućina i po jedan cm. Najveći je ribnjak od 120 ha izgubio 2/3 vode, odnosno svega 30 hektara je ostalo pod vodom. Za oba je ribnjaka potrebno oko 10 milijuna kubika, a preostala su jedva dva. Osim što je nedostajalo vode, njezina je kvaliteta jako opala. Ovakve ekstremne uvjete najbolje koriste čaplje, kormorani i druge ptice, koje u plitkoj vodi lako pronalaze plijen. Izlov je ribe u ovakvim uvjetima bio nemoguć, pa su tadašnje procjene bile da se gubi barem 40 % ribljeg fonda. Kada se uzme u obzir da interes za ribe s ovog područja postoji u Bosni i Hercegovini, Češkoj, Italiji, Mađarskoj, Njemačkoj, Rumunjskoj i Srbiji i da ono što se ovdje uzgoji nije dovoljno da se zadovolje potrebe inozemnih kupaca, onda problem postaje još značajniji (Bjelovarac.hr, 2017aa).

U ljetnim je mjesecima 2017. god. na području Bilogore veliki problem poljoprivrednicima predstavljalo krdo divljih svinja koje su slobodno dolazile na tamošnja poljoprivredna zemljišta. Iako su mještani koristili različite repelente danju i noću kako bi udaljili ove životinje, malo su toga uspjeli spasiti. Osim što su im stradali usjevi, dobili su i jedva polovičnu novčanu odštetu od ukupno procijenjene štete od osiguravajućih kuća. U slučaju mnogih poljoprivrednika posljedice su dvojake. Naime, uništeni usjevi, primjerice, kukuruza znače da neće biti dovoljno kukuruza za prodaju, ali i za ishranu vlastite stoke, pa se kao jedino rješenje nameće kupnja kukuruza s nekog drugog područja, što u konačnici znači smanjena ionako mizerna zarada. Poljoprivrednici nisu postigli konsenzus ni s lokalnim lovačkim društvima koje optužuju da ne hrane divlje svinje svojim kukuruzom, zbog čega stradavaju poljoprivredne površine dotičnih seljaka. Osim toga, suglasja nema ni oko toga odazivaju li se lovci na pozive o šteti ili ne. Lovci prebacuju krivnju na državu koja ne dopušta, kao u ostalim državama Europske unije, lov na divlje svinje i noću (Bjelovarac.hr, 2017u, Bjelovarac.hr, 2017ab, Bjelovarac.hr, 2017ag).

Prosječna je veličina posjeda u bjelovarskoj regiji 80-ih godina 20-og stoljeća bila 4,3 ha, a manji su se posjedi nalazili jedino u Hrvatskom zagorju i varaždinskoj regiji (< 4 ha) (Štambuk, 1993). Danas je prosjek hrvatskog posjeda 5,8 ha (HRT, 2018j). Smatra se kako je 10 ha poljoprivrednog zemljišta minimalna veličina koja je potrebna za učinkovitu poljoprivrednu proizvodnju, ali većina poljoprivrednika ovog prostora ima usitnjene i često

raspršene čestice zemlje, pa su time uvjeti za veću proizvodnju otežani (Barić, 2012). Budući da je jedan od ciljeva Strateškog plana Ministarstva poljoprivrede za razdoblje 2019. - 2021. god. okrupnjavanje posjeda i efikasnije raspolaganje poljoprivrednim zemljištem (Ministarstvo poljoprivrede, 2018c), nada da će poljoprivrednici konačno dočekati komasaciju još nije iščeznula.

Iako u provedenim anketama nije zabilježen nijedan takav odgovor, mnogi će se poljoprivrednici složiti kako česte promjene zakona i propisa usporavaju razvoj poljoprivrede. Naime, svojedobno je u Republici Hrvatskoj na snazi bio zakon prema kojem su pčelari mogli direktno na kućnom pragu prodavati med jedino ako bi ga punili u vlastitoj ili nekoj drugoj ovlaštenoj punionici. Obzirom da su neki poslušali i izgradili vlastitu punionicu, ukidanje navedenog zakona dovelo je do toga da takve punionice nerijetko ne služe ničemu (Bjelovarac.hr, 2017t). S druge strane, u općini Rovišće je prije pet godina podignuta jedna od rijetkih plantaža šipka u Republici Hrvatskoj. Ono što predstavlja problem tamošnjoj obitelji jest što je relativno nedavno od mjerodavnih donesena odluka kojom se šipak iz kategorije ljekovitog bilja prebacuje u kategoriju voća pa se time smanjuje mogućnost bespovratne pomoći za ovu kulturu (Bjelovarac.hr, 2017v). Ipak, vrhunac predstavlja Zakon o poljoprivrednom zemljištu koji se u posljednjih četvrt stoljeća čak pet puta mijenjao. Najnovija inačica na snazi je od 09. ožujka 2018. godine, a prema njemu će lokalna samouprava dijeliti zemlju poljoprivrednicima, a ne država. Iako neki smatraju da ni to nije idealna opcija, nadaju se da će ovako ipak lakše zakupiti zemlju (HRT, 2018e).

S obzirom na teške uvjete u kojima je današnja hrvatska poljoprivreda, dobivanje poticaja putem nekog natječaja znači puno za mnoge poljoprivrednike. Međutim, dugotrajno čekanje na isplatu istoga svakodnevna je poteškoća. Naime, Agencija za plaćanja u poljoprivredi, ribarstvu i ruralnom razvoju uplaćuje novac, ali nerijetko to nije iznos koji poljoprivrednici očekuju niti piše za što su točno dobili novac. Osim toga, kriteriji se raznih natječaja često mijenjaju pa i to zbunjuje poljoprivrednike. Da nema županijskog kreditiranja sjetve koje se provodi na istraživanu prostoru od 2004. god. za poljoprivrednike upisane u Upisnik poljoprivrednih gospodarstava, mnogi ne bi imali novca onda kada im je najpotrebnije (Bjelovarac.hr, 2017b, Klinac, 2017a). Neki smatraju da je potrebna veća podršku od savjetodavnih služba i drugih instrumenata koji će obilaziti poljoprivrednike i pratiti njihov proces dok se ne realizira natječaj na koji su se javili (HRT, 2018h).

Prema podacima Financijske agencije (FINA-e), krajem lipnja 2017. god. 938 OPG-ova imalo je blokirane račune, a ukupna su dugovanja iznosila 414,6 milijuna kuna. Među prvih se šest županija našla i Bjelovarsko-bilogorska, čiji vlasnici OPG-ova duguju 29,9 milijuna kuna ili 7 % ukupnih potraživanja. U odnosu na 2011. god., broj blokiranih porastao je za 13 %, a iznos duga za čak 86,3 %. Razloge za ovakve zabrinjavajuće podatke treba tražiti u višemjesečnom kašnjenju isplata za isporučene proizvode. Ta činjenica napose pogađa one kojima je poljoprivreda jedini izvor prihoda. Iz Udruge *Život*¹⁷ naglašavaju kako OPG treba biti u središtu razvoja poljoprivrede, da on popunjava i održava ruralni prostor te ga demografski obnavlja. Također, Udruga traži reviziju dosadašnjih zakupa i koncesija jer su veliki sustavi lakše dobivali zemlju nego OPG-ovi. Osim toga, u ARKOD sustavu upisano je 1,1 milijuna ha poljoprivrednog zemljišta, dok se u praksi obrađuje oko 400 000 ha više. To su neki od razloga zašto, prema mišljenju Udruge, novi zakon o OPG-ima s kraja 2017. god. nije u potpunosti riješio postojeće probleme (HRT, 2017i).

Prema stupnju razvijenosti sustava vodoopskrbe ova se županija nalazi na začelju, budući da je samo 31 % stanovništva, prema podacima iz 2005. god., bilo obuhvaćeno javnom vodoopskrbom. Istovremeno, prosjek za Hrvatsku je bio 38 % (Pretula, 2009). 2007. god. Županija je za čak 57 % zaostajala za prosjekom Hrvatske kada je u pitanju voda isporučena korisnicima, odnosno 46 % u zbrinjavanju otpadnih voda iz javne odvodnje (Karaman Aksentijević i Ježić, 2009). Puno se toga nije promijenilo u 2014. god., jer je svega 53 % domaćinstava bilo priključeno na dotični sustav, dok je prosjek u Republici Hrvatskoj bio oko 80 % (Sobodić, 2014). Osim što je sustav slabo razvijen, neravnomjerno je raspoređena vodoopskrba pa veća urbana središta imaju opskrbljenost i više nego dobru, dok su mnoga manja i periferno položena naselja ostala zanemarena kao posljedica pojedinačnih, lokalnih izvorišta koja nerijetko presušuju. I dok se ostala četiri grada (Čazma samo djelomično) opskrbljuju vodom s područja Županije, županijsko središte Bjelovar vodu doprema iz vodocrpilišta Delovi u susjednoj Koprivničko-križevačkoj županiji. Mnogi su projekti na ovu temu u međuvremenu rađeni i utvrđeno je kako temeljna izvorišta vode za Županiju mogu biti jedino iz susjednih županija (Koprivničko-križevačke, Virovitičko-podravske i Sisačko-moslavačke), dok županijska vodocrpilišta imaju samo lokalni karakter (Pretula, 2009). Zbog toga povremeno tijekom

¹⁷ Udruga obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava Hrvatske *Život* osnovana je u siječnju 2014. god. kako bi OPG-ima povratila i ojačala ključnu ulogu u proizvodnji hrane i očuvanju ruralnoga prostora. Sjedište Udruge nalazi se u Kutjevu (Grad Kutjevo, n.d).

ljetnih mjeseci domaći OPG-ovi ostaju bez vode u bunarima i primorani su plaćati dopremu vode (Sobodić, 2014). Osim toga, mnogi investitori odustaju od ulaganja, pa trenutno stanje predstavlja ograničavajući čimbenik za razvoj gospodarstva (Pretula, 2009). Ipak, župan je krajem 2014. god. obećao da će se uskoro ova infrastruktura financirati iz fondova Europske unije, pa se očekuje pomak u skorijoj budućnosti (Sobodić, 2014).

Ključni razlozi da se u Hrvatskoj, pa tako i Bjelovarsko-bilogorskoj županiji, ne proizvodi dovoljna količina hrane jest neodgovarajuće gospodarenje prirodnim resursima (tlo i vodom) te niska razina tehnologija za proizvodnju. Dio bi se problema riješio kada bi se povećale navodnjavane površine, a u Hrvatskoj ih se nedovoljno natapa s obzirom na nuždu i potencijale. Povećavanjem navodnjavanih površina stekao bi se stabilniji uzgoj različitih kultura, a posljedično bi rasla i konkurentnost hrvatskih proizvoda kako na domaćem tako i na inozemnom tržištu. Obzirom na klimatske promjene i njihov utjecaj na poljoprivrednu proizvodnju u suvremeno doba, potreba za navodnjavanjem je nezaobilazna. S druge strane, uzgojem više različitih kultura i povećanjem površina pod postojećim kulturama mogao bi se suzbiti masovni uvoz prehrambenih proizvoda. Shodno tome, 2009. god. donesen je *Plan navodnjavanja Bjelovarsko-bilogorske županije*, prema kojem bi se krenulo u rješavanje gore navedenih problema (Tomić, 2012).

U svijetu se navodnjava oko 18 % obradivih površina, u Europi oko 13 %, dok države poput Albanije, Bugarske, Grčke, Italije i Rumunjske imaju te udjele između 20 i 30 %. Na našim se prostorima trenutno nešto više od 2 % navodnjava, što je izuzetno malen udio (Tomić, 2012). Jedan od novijih pozitivnih pomaka učinjen je u susjednoj Virovitičko-podravskoj županiji gdje je, kao strateški projekt Hrvatske vlade i Hrvatskih voda, u rujnu 2017. god. nakon 12 dugih godina otvoren natapni sustav Kapinci-Vaška vrijedan 80 milijuna kuna. Na 1260 ha iz obližnje Drave svoje oranice natapat će 100-injak poljoprivrednika iz općine Sopje (HRT, 2017). Jedan pozitivan primjer zabilježen je u Kaniškoj Ivi na jugu Bjelovarsko-bilogorske županije, gdje se u akumulacijskom jezeru od kasne jeseni do ranog proljeća skuplja padalinska voda, koja se sustavom pumpi preko cjevovoda distribuira za navodnjavanje (Konjević, 2017a). Generalno, u Županiji je stanje loše jer se, prema *Planu navodnjavanja Bjelovarsko-bilogorske županije*, navodnjava tek oko 560 ha ili 0,37 % obradivih površina (Tomić, 2012). Međutim, u Županiji postoji još 2,9 % poljoprivrednih površina pod pogodnim, a 36,0 % pod umjereno pogodnim tlima za navodnjavanje koja nisu valorizirana na taj način. Za navodnjavanje se u Županiji vodotoci Česme i Ilove mogu samo u maloj mjeri koristiti (na oko 230 ha) jer preko ljetnih mjeseci nemaju dovoljne količine vode, dok Česma oko čazmanskog područja ne zadovoljava

tražene kriterije kvalitete vode (Tomić, 2012). S druge strane, uz Ilovu i Pakru raširena su hidrogena tla koja su zbog jakog vlaženja neprikladna za intenzivnu poljoprivredu odnosno rijeke su često plavile na okolna područja. Radi toga su omogućile razvoj ribogojilišta, ali i negativno utjecala na vodoopskrbni sustav (Pretula, 2009). Kao rješenje se nameće gradnja akumulacija, a diljem Županije zabilježeno je 54 možebitnih lokacija za iste, čime bi se moglo navodnjavati 51 417 ha. Podzemnih je voda vrlo malo na ovom prostoru pa bi se iz njih moglo zadovoljiti oko 1000 ha poljoprivrednih površina. Cilj je *Plana navodnjavanja Bjelovarsko-bilogorske županije* do 2020. god. navodnjavati 7690 ha poljoprivrednih površina u Županiji (5 % obradivih površina). Kada bi se ovakve vrijednosti ostvarile, u Županiji bi se moglo više uzgajati dohodovno isplativije kulture pa bi žitarice bile zamijenjene uljaricama, povrćem i dr. (Tomić, 2012).

Postojeći zakon dopušta sezonskim radnicima u poljoprivredi da rade najviše 90 dana u jednoj kalendarskoj godini, neovisno jesu li radili neprekidno ili uz prekide. Međutim, takvu priliku mnogi ne koriste pa se u novije vrijeme često govori o nedostatku radne snage za poslove branja voća, povrća, vinove loze te čišćenja, obrade i pakiranja ribe. Iako su neke poljoprivredne tvrtke uspjele pronaći adekvatne sezonske radnike (Bjelovarac.hr, 2017ac), većina „malih“ poljoprivrednika koji nude zadovoljavajuću dnevnicu i obrok s odmorom ne uspijeva ili rijetko uspijeva zadovoljiti svoje potrebe. No, mnogi vlasnici OPG-ova ne mogu ponuditi visoke dnevnice za ove poljoprivredne poslove jer je cijena njihovih proizvoda na tržištu niska, pa je cijela održivost upitna. S druge strane, na Zavodu za zapošljavanje postoje nezaposleni stanovnici Županije kojima je socijalna naknada veća od one koju bi zaradili vlastitim radom, pa se ni oni ne odlučuju javiti na ovakve oglase. Obzirom da je većina poljoprivrednika starije dobi, a mnogi se mladi ne žele nastaviti baviti ovom djelatnošću, neki jedino rješenje vide u krčenju voćnjaka, vinograda i ostalih kultura (Bjelovarac.hr, 2017n, Bjelovarac.hr, 2017z).

Iako u Županiji postoje pučka otvorena učilišta i slične ustanove u kojima se provode različiti trogodišnji programi stjecanja srednje stručne spreme, prekvalifikacije za zanimanja i programi osposobljavanja (npr., poljoprivredni gospodarstvenik, ratar, voćar-vinar-vinogradar, stočar, osnove informatike za poljoprivrednike i dr.), čini se kako među poljoprivrednicima nedostaje interesa za obrazovanjem ili ne shvaćaju važnost stručnosti u ovome poslu. Dakle, potrebno je dodatno promovirati ove programe i informirati poljoprivrednike, ali i ostalo stanovništvo kako bi obrazovanje, napose odraslih, bilo na zadovoljavajućoj razini (Strugar, 2009).

U odnosu na prošlost kada su konji bili brojni jer su služili kao radna snaga, danas je, zbog utjecaja tehnologije i mehanizacije njihov broj kud i kamo manji. Ipak, posljednjih je godina zabilježen određeni rast. Naime, prema podacima Hrvatske poljoprivredne agencije, 2011. god. u Republici Hrvatskoj 2000 vlasnika uzgajalo je 8 700 konja. Šest godina kasnije broj se grla povećao na 22 800, a broj vlasnika na oko 6000. Poljoprivrednici koji ih još drže to čine zbog očuvanja tradicije. Danas se konji više koriste na različitim natjecanjima i manifestacijama, ali su financijski izdaci veliki, a zarada malena, pa mnogi i takav oblik konjogojstva napuštaju. Prema sadašnjem stanju, najviše ih je u Sisačko-moslavačkoj i Zagrebačkoj županiji (Bjelovarac.hr, 2017p, HRT, 2017a), ali Bjelovarsko-bilogorska se županija spominje kao jedna od najpovoljnijih destinacija gdje bi se mogao razviti prepoznatljiv konjički turizam. O tome svjedoči i konjička manifestacija „Bilogorske konjičke igre“, koja se od 2010. god. održava u općini Veliko Trojstvo, a na kojoj se prikazuju običaji i tradicija ovog kraja (Karačony, 2017b).

6.2. Pozitivni primjeri

Osim niza problema s kojima se svakodnevno susreću domaći poljoprivrednici, zabilježeni su i pozitivni pomaci vrijedni pozornosti.

Početkom školske godine 2017./2018. u pet bjelovarskih osnovnih škola i gradskom vrtiću zaživio je projekt „Bjelovarski doručak“, koji se vrlo brzo proširio svim medijima na nacionalnoj razini, što je vrlo rijetko slučaj kada je u pitanju ovaj grad. Naime, Grad je sklopio suradnju s 30-ak lokalnih OPG-ova te Udrugom voćara „Dar Bilogore“ koji su proizvode poput jaja, kruha, meda, mesa, povrća i voća dostavljali u navedene ustanove kako bi djeca jela zdravu domaću hranu. Osim toga, time se olakšala prodaja poljoprivrednicima koji ponekad imaju problem s pronalaskom kupaca. Neki su ugostitelji prepoznali ovu ideju pa je daljnji cilj pokretanje projekta „Bjelovar fresh“, prema kojem bi se proizvode s bilogorskih njiva dostavljalo u sve bjelovarske restorane, hotel, pekare i sl. (Bjelovarac.hr, 2017ae, HRT, 2017m).

Godine 2017. Udruga kuhara i slastičara Bilogore pobijedila u konkurenciji 25 država svijeta na 5. Međunarodnom festivalu džemova u Gabali. Udruga je tada bila aktivna manje od godinu dana, a džemovi od marelice, aronije bez šećera, naranče s đumbirom i breskve s ružmarinom bili su, prema mišljenjima suca, najbolji na festivalu. U listopadu je iste godine Udruga predstavljala Republiku Hrvatsku na Harissa festivalu u Tunisu na kojem su se izlagali proizvodi koji u sebi sadrže papriku na bilo koji način (Bjelovarac.hr, 2017ad, Bjelovarac.hr, 2017ak).

Čini se kako je pčelarstvo jedna od rijetkih grana poljoprivrede koja bilježi koliko toliko pozitivne trendove, usprkos velikom uvozu meda. Naime, na inicijativu đurđevačkog gradonačelnika i nekoliko pčelara 2017. god. osnovan je Pčelarski klaster Podravina, koji okuplja 50-ak OPG-ova iz Koprivničko-križevačke, Bjelovarsko-bilogorske, Virovitičko-podravске te dijela Zagrebačke županije. Radi se o prvom pčelarskom klasteru za lakšu distribuciju proizvoda na domaćem i inozemnom tržištu, a Grad Đurđevac je financijski pomogao gradnju zajedničke punionice meda. Organizacija proizvodi oko 130 tona meda godišnje, a objedinjuje preko 4000 košnica (HRT, 2017g).

Drugu inicijativu poduzela je Udruga proizvođača meda iz Virovitice kako bi zaštitila naziv „Slavonski med“ na razini Europske unije. Od 23. siječnja 2018. god. taj je proizvod 19. po redu zaštićeni poljoprivredni i prehrambeni proizvod u Europskoj uniji. Ovaj se proizvod, usprkos činjenici da se samo manji, istočni dio Županije nalazi u Slavoniji, može proizvoditi na njezinu čitavu području. Time se povećava prepoznatljivost ove vrste hrvatskog meda i nudi ogromnom tržištu od 500 milijuna stanovnika (Ministarstvo poljoprivrede Republike Hrvatske, 2018a).

Već nekoliko godina, u vrijeme održavanja dana Grada Bjelovara, članovi Pčelarske udruge Bilogora dobivaju priliku na štandovima u središtu Grada prodavati med i druge proizvode u sklopu manifestacije „Dani Meda – Pčelari Gradu Bjelovaru“ (Bjelovarac.hr, 2017ah). Na taj način mogu pokazati kvalitetu svojih proizvoda, promovirati Udrugu, ali i potaknuti lokalne stanovnike da radije biraju domaće i provjereno nego uvozno i nesigurno. Troje je pčelara s područja Županije na 22. ocjenjivanju kvalitetnih sortnih vrsta meda iz cijele Hrvatske u Osijeku u listopadu 2017. god. dobilo nagradu „Zlatna žica“, čime su dobili potvrdu da proizvode kvalitetan med (Bjelovarac.hr, 2017aj).

U svibnju 2017. godine je u Garešnici otvoren prvi hrvatski hotel za pčele. Naime, tamošnja je obitelj odlučila ponuditi svim zainteresiranim svoj pčelinjak u koji mogu postaviti vlastite košnice i proizvoditi med, a nude i vlastitu stručnu podršku u svakom trenutku. Također, plan je ponuditi i smještajne kapacitete za one koji dolaze iz udaljenijih krajeva. Ovakav neobičan spoj pčelarstva i turizma svakako je vrijedan pohvale (Martan, 2017a). Osim toga, uz garešničko područje veže se i otvaranje prvog školskog pčelinjaka na području Bjelovarsko-bilogorske županije. Naime, radi se o novoj izvannastavnoj aktivnosti učenika garešničke osnovne škole, na kojoj se učenike upoznaje s osnovama pčelarstva, pčelinjim proizvodima i drugo (Bjelovarac.hr, 2017o).

Besplatne sirarske radionice organizirane od strane stručnjaka i savjetodavaca u poljoprivredi u listopadu 2017. god. održane u 15 županija. Radionice je financirala

Europska unija, a polaznici su nakon 36 školskih sati postali certificirani sirari (HRT, 2017e). Ovakve radionice svakako doprinose očuvanju tradicije proizvodnje mliječnih proizvoda u cijeloj državi, a napose u županijama koje imaju tu tradiciju dugi niz godina.

Na krajnjem jugoistoku Županije, na području općine Đulovac, gotovo dvije godine u pogonu je bioelektrana koja uspješno posluje s tamošnjim poljoprivrednicima. Naime, materijal za proizvodnju energije čini većinom kukuruzna silaža koja se otkupljuje od 40-ak kooperanata s područja općina Đulovac, Veliki Grđevac i Severin te grada Grubišnog Polja, koji na taj način imaju osiguran otkup svoje sirovine. Druga prednost ovakvog poslovanja jest što poljoprivrednici zauzvrat dobiju fermentirani ostatak kojeg onda koriste za gnojenje svojih poljoprivrednih površina (Martan, 2017b).

Na području Županije djeluje Udruga proizvođača industrijskog krumpira koja ima dugogodišnju suradnju s Adria Snack Company d.o.o. (tzv. čipsarom) koja se nalazi na području moslavačke općine Hercegovac još od 1977. god. Tvrtka je 2016. god. ostvarila promet u vrijednosti 131 milijuna kuna, a u modernizaciju i unaprjeđenje proizvodnih kapaciteta tvornice uloženo je sedam milijuna kuna (Klinac, 2017b). Važnost ovog pogona jest što se godinama osigurava siguran otkup po povoljnoj cijeni za tamošnje uzgajivače. Primjerice, za 2017. je godinu dogovorena proizvodnja na 370 hektara, što svakako dovodi do porasta broja članova Udruge (Bjelovarac.hr, 2017c). Zbog činjenice da je taj kraj poseban po uzgoju te kulture već se godinama održava jedinstvena manifestacija „Dani krumpira u Hercegovcu“, na kojoj se pokazuje razvoj uzgoja, proizvodnje i prerade krumpira kroz povijest na ovom području. Uz to, postoji i bogat sportski sadržaj, kulturno-umjetnički program te različiti zabavni sadržaji (Turistička zajednica Bjelovarsko-bilogorske županije, n.d).

Jedini uzgajivač alpaka u Republici Hrvatskoj, životinja iz porodica deva koje potječu iz Perua, dolazi iz općine Veliko Trojstvo pokraj Bjelovara. Radi se o životinji koja sliči ljami, a uzgaja se zbog vrlo cijenjene vune koja je kvalitetnija od merino vune ili kašmira, iako je neki u SAD-u i Kanadi uzgajaju i zbog mesa. Naime, kilogram vune na tržištu doseže cijenu od 20 do 40 €, dok odjevni predmeti poput kapa i vesta mogu vrijediti i do 1000 €. U kolonijalno su doba alpake bile gotovo iskorijenjene pa je danas zabranjen njihov izvoz iz Južne Amerike (HRT, 2018k, Ševerdija, 2017).

6.3. Mogućnosti daljnjeg razvoja

Jedan od ciljeva Ministarstva poljoprivrede Republike Hrvatske u Strateškom planu za razdoblje 2019. - 2021. god. jest jačanje svijesti o zaštićenim oznakama izvornosti,

zaštićenim oznakama geografskog podrijetla i zajamčeno tradicionalnim specijalitetima. Ovaj je cilj izuzetno važan jer trenutno među proizvođačima i potrošačima nije dovoljno prepoznat značaj zaštićenih oznaka (Ministarstvo poljoprivrede, 2018c). Još je 2005. god. najavljivano u medijima kako bi bjelovarski kvargl trebao postati prvi službeni brend bjelovarskog kraja odnosno prvi sa zaštićenom oznakom geografskog podrijetla u Hrvatskoj. Ideja se javila radi poticanja i unaprjeđenja proizvodnje sireva na bjelovarskom području, gdje ta tradicija postoji već dugo vremena, a 2006. god. osnovana je i Udruga „Bjelovarski kvargl“, prva udruga sirara u Republici Hrvatskoj. Nažalost, ni u kolovožu 2017. god. taj izuzetno spori proces zaštite nije doveden do kraja (Karačony, 2017a). No, na internetskim stranicama Ministarstva poljoprivrede Republike Hrvatske objavljeno je u siječnju 2018. god. da je Bjelovarski kvargl, zajedno s Varaždinskim klipčicom i Rudarskom grebicom poslan u proceduru zaštite u Europsku uniju (Ministarstvo poljoprivrede Republike Hrvatske, 2018a).

Često se u javnosti može čuti kako je nužno da se hrvatski poljoprivrednici umreže i istupaju zajedno na tržištu kroz neki oblik organizirane proizvodnje odnosno da se izbjegne njihov podređeni položaj u odnosu na trgovačke lance. Jedan pozitivan primjer postoji na području moslavačke općine Štefanje gdje još od 1960-ih, kada je osnovana, djeluje „Štefanje poljoprivredna zadruga“, koja je u proljeće 2016. god. okupljala 11 zadrugara. Zadruga organizira zajedničku poljoprivrednu proizvodnju, nabavlja potreban repromaterijal, strojeve i opremu, prodaje gotove proizvode iz zajedničke proizvodnje i pruža savjetodavne usluge (Bjelovarac.hr, 2017g). Trebalo bi težiti povećanju broja ovakvih udruženja i drugih oblika proizvođačkih organizacija na razini Županije, ali i cijele Republike Hrvatske, a napose u mljekarstvu, voćarstvu i svinjogojstvu (HRT, 2017k).

U veljači 2018. god. od strane gradske vlasti u Bjelovaru predložena je na sastanku u Novom Vinodolskom ideja da se svježe voće i povrće bjelovarskih OPG-ova tijekom turističke sezone prodaje na tamošnjoj novootvorenoj tržnici. Kako tamo postoji odmaralište u koje godinama upravo ljudi iz Bjelovara odlaze na ljetovanja, škole prirode i sl., poljoprivrednicima bi se osigurao i smještaj. Tamošnje su vlasti istaknule kako im je tržnica uglavnom prazna jer nedostaje proizvođača iz tog kraja koji bi prodavali svoje proizvode. Također, proizvođači iz tog dijela Jadrana mogli bi doći u suprotnom smjeru i pokazati svoje delicije na bjelovarskom području. To bi bio idealan način kako spojiti zelenu i modru Hrvatsku, čiji je začetnik upravo prvi župan Bjelovarsko-bilogorske županije, Tihomir Trnski (Bjelovarlive, 2018a).

Kao posljednju mogućnost daljnjeg razvoja valja izdvojiti sajmovanje. Njegovi počeci na području Županije sežu još u 13. st. otkada je očuvan prvi pisani trag. Iz statističkih podataka s prijelaza iz 19. u 20. st. vidi se kako je bjelovarsko područje glavno stočarsko područje za tadašnju Hrvatsku, Slavoniju i Bosnu (ur. Bartulović, 2014).

Poljoprivredni međunarodni bjelovarski sajam najveći je sajam takvoga tipa ne samo u Republici Hrvatskoj nego i u široj regiji. Na jubilarnom 20. Proljetnom međunarodnom bjelovarskom sajmu održanom 2017. god. sudjelovalo je čak 15 inozemnih poslovnih izaslanstava, primjerice, iz Češke, Mađarske, Španjolske, ali i Kine. Poljoprivredna mehanizacija, zaštitna sredstva za bilje, sjemenje te brojni OPG-ovi standardan su dio ove poljoprivredne manifestacije. 1998. god., kada je održan prvi po redu proljetni sajam, bila su 53 izlagača (Pemper, 2009.), a 20 godina kasnije oko 500 izlagača iz deset zemalja i oko 40 000 posjetitelja. Grad je osigurao i besplatne autobusne linije iz središta grada svakih sat vremena kako ne bi svi morali dolaziti automobilima (Bjelovarac, 2018d). Novina od 2016. god. je i posebna manifestacija „Drvni svijet“ u sklopu samoga Sajma (Bjelovarac.hr, 2017a). Sličan se sajam održava i u jesen, i to od 1993. god., kada je na prvom po redu sajmu bilo 36 izlagača (Pemper, 2009). Na 25. Jesenskom međunarodnom bjelovarskom sajmu održanom 2017. god. bilo je oko 500 izlagača iz 18 hrvatskih županija te 15 država (Pora, 2017).

U studenom 2017. god. održao se 15. Gospodarski sajam – sajam sira u Grubišnom Polju, najznačajnija manifestacija ovoga grada koja je postala prepoznatljiv promidžbeni brend sira i ostalih tradicijskih proizvoda proizvedenih na OPG-ovima. Više od 150 izlagača iz svih dijelova kontinentalne Hrvatske, ali i susjedne Mađarske pokazalo je kako je važno očuvati vlastiti identitet, tradiciju i proizvode sela. Međutim, činjenica da je od ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju višestruko uvećan uvoz mlijeka i mliječnih proizvoda dovela je do toga da je među izlagačima bilo svega 10-ak upornih sirara koji dolaze godinama, dok su ostali izlagači predstavljali mesne prerađevine, bučino ulje, proizvode od aronije i sl. (HRT, 2017h).

U veljači 2018. god. održan je 14. Međunarodni pčelarski sajam u Gudovcu pokraj Bjelovara, najveći takve vrste u Hrvatskoj i regiji. Oko 10 000 posjetitelja i 130 izlagača (što je porast od gotovo 20 %) iz cijele Hrvatske, ali i osam drugih država izložilo je svoje zdrave i slatke proizvode. Osim toga, održana su stručna predavanja za pčelare, a kao dopuna sajmu održana je i izložba vina i vinogradarske opreme, na kojoj se predstavilo oko 40-ak izlagača iz Hrvatske, ali i susjedne Bosne i Hercegovine te Mađarske (Kokoruš, 2018).

U rujnu 2017. održao se četvrti po redu ekološki sajam u Čazmi, koji je okupio između 25 i 30 ekoloških proizvođača iz cijele Hrvatske. Ova manifestacija postaje prepoznatljivi dio čazmanske turističke ponude (Gambiroža, 2017b).

7. SWOT ANALIZA

Uspoređujući informacije iz literature i izvora s jedne strane te prikupljene podatke intervjui s druge strane, može se napraviti SWOT analiza gospodarstva (s posebnim naglaskom na poljoprivredu) u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji.

Snage	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> - Povoljan prometno-geografski položaj - Bogatstvo prirodnim resursima (šumama, plodnim tlom, slatkovodnim površinama) - Očuvani okoliš - Dugogodišnja tradicija u poljoprivrednoj proizvodnji, šumarstvu, prerađivačkoj industriji, zdravstvenom i lovnom turizmu - Veliki broj obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava - Brojne poljoprivredne udruge - Stoljetna tradicija sajmovanja - Uspješne promocije i nagrade za poljoprivredne proizvode - Projekt „Bjelovarski doručak“ - Pčelarski klaster „Podravina“ - Zaštićena oznaka „Slavonski med“ na razini Europske unije - Pozitivan stav poljoprivrednika-ispitanika prema potencijalu za razvoj poljoprivrede u Županiji 	<ul style="list-style-type: none"> - Nedovoljna iskorištenost prirodnih resursa - Negativna demografska kretanja - Nedovoljno razvijena i ponegdje zastarjela prometna (cestovna i željeznička) infrastruktura - Neadekvatna tehnološka opremljenost u industrijskim sektorima - Nedostatak smještajnih kapaciteta u turizmu - Nepostojanje županijskog turističkog proizvoda - Vrlo loš vodoopskrbni sustav - Nedostatak skladišnih, rashladnih kapaciteta i prerađivačkih pogona za voće i povrće - Staro poljoprivredno stanovništvo niskoga obrazovanja - Vrlo malo poljoprivrednih površina pod navodnjavanjem - Usitnjenost poljoprivrednih parcela - Problem dobivanja poljoprivrednog zemljišta u zakup - Veliki broj neregistriranih objekata za poljoprivrednu proizvodnju - Nedostatak financijskih sredstava za naknadu šteta u poljoprivredi zbog elementarnih nepogoda, bolesti i sl.

	<ul style="list-style-type: none"> - Neravnomjerna razvijenost Županije - Nezadovoljstvo poljoprivrednika-ispitanika aktualnim stanjem u poljoprivredi
Prilike	Prijetnje
<ul style="list-style-type: none"> - Korištenje fondova Europske unije za regionalni razvoj - Turističko prepoznavanje kulturno-povijesnih vrijednosti - Povećanje broja obiteljskih poljoprivrednih gospodarstva kojima je dopunska djelatnost ruralni turizam - Primjena novih znanja i tehnologija - Edukacija poljoprivrednika - Resursi u obliku obnovljivih izvora energije (napose geotermalne) - Umrežavanje i povezivanje poljoprivrednika te poslovnih subjekata u različite organizacije - Promidžba gospodarstva (napose poljoprivrede i ruralnog turizma) Županije - Zaštita Bjelovarskog kvargla na razini Europske unije - Prodaja poljoprivrednih proizvoda u turističkoj sezoni na tržnicama u primorskim krajevima 	<ul style="list-style-type: none"> - Negativni trend ukupne gospodarske aktivnosti - Odljev visokoobrazovane radne snage - Siva ekonomija - Neadekvatno gospodarenje otpadom - Depopulacija ruralnih područja - Nedostatak radne snage u poljoprivredi - Strogi propisi i česte promjene zakona koje usporavaju razvoj poljoprivrede i gospodarstva - Nprovedena komasacija - Uvoz poljoprivrednih proizvoda iz drugih država - Nestabilne cijene na tržištu - Vremenske (ne)prilike - Nedovoljno korištenje fondova Europske unije među poljoprivrednicima-ispitanicima - Niska razina korištenja medija u oglašavanju i promociji OPG-ova među poljoprivrednicima-ispitanicima

Iz navedenoga se može zaključiti kako prema aktualnom stanju prednjače slabosti i prijetnje u odnosu na snage i prilike. Odgovori poljoprivrednika u intervjuima jasno pokazuju da je stanje u poljoprivredi loše i da mjerodavni ne čine dovoljno za njezinu obnovu i razvoj. Ipak, perspektiva za razvoj poljoprivrede i gospodarstva ovoga prostora svakako postoji. U posljednje su vrijeme trendovi sve pozitivniji, ali i dalje preslabi da bi se nadoknadile štete i riješili problemi koji su prisutni niz godina.

8. ZAKLJUČAK

Nakon objedinjavanja podataka iz stručne literature, izvora i intervjuva mogu se izvesti sljedeći zaključci na početno postavljene hipoteze:

U potpunosti je potvrđena hipoteza da je prerađivačka industrija najvažnija gospodarska djelatnost u Županiji. Podaci Županijske komore Bjelovar potvrđuju da su investicije u novu dugotrajnu imovinu, ukupni prihodi te udio zaposlenih u prerađivačkoj industriji nadmoćni u odnosu na druge djelatnosti. Osim toga, treći prioritet prvog strateškog cilja Županije odnosi se upravo na razvoj prerađivačke industrije. Također, teži se još jačem i čvršćem položaju ove djelatnosti u ukupnom gospodarskom razvoju Županije. S druge strane, poljoprivredi je uistinu pridana posebna pozornost za razvoj gospodarstva Županije. Činjenica je da se prvi prioritet prvog strateškog cilja Županije odnosi na ruralni razvoj koji se u biti odnosi na razvoj poljoprivrede. Postoji svijest o problemima u toj djelatnosti i nude se rješenja za njezin oporavak i daljnji razvoj. Međutim, nezadovoljstvo poljoprivrednika-ispitanika aktualnim stanjem u Županiji sugerira da mjerodavni ne čine dovoljno kako bi se revitalizirala poljoprivreda, ali i cijelo županijskog gospodarstvo.

U potpunosti je potvrđena hipoteza da anketirani poljoprivrednici Županije nisu zadovoljni aktualnim stanjem u poljoprivredi. Prosječna ocjena 2,2 na ovo pitanje u anketi dovoljno govori, a također potvrđuje da slabosti i prijetnje poljoprivredi već niz godina nadmašuju snage i pozitivne trendove koji su zabilježeni u Županiji.

Potvrđena je hipoteza da anketirani poljoprivrednici nedovoljno koriste fondove Europske unije zbog starosti i komplicirane administracije. Udio od svega 17,2 % korisnika vrlo je mali, a ako mu se doda još osam ispitanika koji su se javili, ali nisu prošli na natječaju, dolazi se do vrijednosti od 25,8 %, što opet nije zadovoljavajuće. Analizom razloga koji su doveli do tih vrijednosti utvrđeno je kako su jedni svjesni da ne zadovoljavaju uvjete pa nisu trošili vrijeme na brojnu papirologiju i kompliciranu proceduru, dok se drugi zbog starosti nisu prijavljivali na natječaje. Ipak, zabrinjavaju odgovori onih koji se i dalje ne bi upuštali u taj proces, što sugerira na njihov strah i neznanje, ali možda i nevjerovanje da se novac iz fondova može dobiti.

Hipoteza da je većini poljoprivrednika ruralni turizam dopunska djelatnost u potpunosti je odbačena. Samo su dva od 93 ispitanika navela da se, osim poljoprivrednom proizvodnjom, bave pružanjem usluge smještaja, kušanju domaćih delicija i sl. Još je dvoje ispitanika navelo kako su krenuli u postupak proširenja postojeće ponude.

POPIS LITERATURE I IZVORA

LITERATURA

1. Arvay, M., 2014: *Monografija Lovačkog saveza Bjelovarsko-bilogorske županije u povodu dvadeset godina od osnutka 1994. do 2014.*, Lovački savez Bjelovarsko-bilogorske županije, Bjelovar.
2. Bačić, I., Medak, M., 2012: Zdravstveni turizam u Hrvatskoj i Bjelovarsko-bilogorskoj županiji, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 6 (1), 211-214.
3. Bagarić, N., Koler Hohnjec, A., 2005: Položaj poljoprivrednika u mirovinskom osiguranju, *Mirovinsko osiguranje* 10/11, 47-61.
4. Barić, V., 2012: Zaposlenost u poljoprivredi Bjelovarsko-bilogorske županije: stanje i perspektive, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 6 (1), 17-31.
5. Bartulović, M., Vrankić Horvat, D., Kos, S. (ur.), 2014: Bjelovarsko-bilogorska županija – „...zeleno oaza zdravlja, znanja, tradicijskih vrijednosti i pravih prilika...“, Bjelovarsko-bilogorska županija, Bjelovar.
6. Bjelovarski list, 2017a: Oštećeno 70-ak kuća, uništeni usjevi, *Bjelovarski list*, 31. srpnja, 454.
7. Bjelovarski list, 2017b: Put baštine – od trapista do graničara, *Bjelovarski list*, 21. kolovoza, 456.
8. Cicvarić, A., 1990: *Ekonomika turizma*, Zagreb – poduzeće za grafičku djelatnost, Zagreb.
9. Čikić, A., 2012: Obnovljivi izvori energije u funkciji intenzivne proizvodnje povrća, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 6 (1), 33-45.
10. Dadić, I., Badanjak, D., Jurum-Kipke, J., 2007: Prometno značenje Bjelovarsko-bilogorske županije za Panonsku Hrvatsku, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 1 (1), 99-109.
11. Dadić, I., Vidović, K., 2012: Prometni sustav Bjelovarsko-bilogorske županije u funkciji prometa Republike Hrvatske, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 6 (1), 137-145.
12. Gambiroža, S., 2017a: U Rovišću gorio tritikal, u Malim Zdencima zob, *Bjelovarski list*, 17. srpnja, 452.

13. Gambiroža, S., 2017b: Osim zdrave hrane, predviđen i kulinarski show poznatih kuhara, *Bjelovarski list*, 7. kolovoza, 455.
14. Karaman Aksentijević, N., Ježić, Z., 2009: Razvojna pozicija Bjelovarsko-bilogorske županije prema nekim ključnim komponentama razvoja temeljenog na znanju, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 3 (1), 11-28.
15. Klinac, S., 2017b: U hercegovačansku tvornicu čipsa stigao Varaždinac, *Bjelovarski list*, 10. srpnja, 451.
16. Kokoruš, I., 2017: Kako autocesta do Dubrovnika može u punom profilu, a do nas ne može 12 km?, *Bjelovarski list*, 10. srpnja, 451.
17. Kokoruš, I., 2018: Vrhunska kvaliteta najbolje je oružje protiv sve većeg uvoza, *Bjelovarski list*, 12. veljače, 479.
18. Kolar-Dimitrijević, M., Wagner, E., 2011: Grad Križevci i željezničke pruge, *Cris* 13 (1), 218-238.
19. Konjević, A., 2017a: Jedan od najvećih hrvatskih proizvođača krumpira, cikorije, češnjaka i luka, *Bjelovarski list*, 17. srpnja, 452.
20. Konjević, A., 2017b: Za devet poduzetnika s garešničkog područja stiže gotovo 6 milijuna kuna, *Bjelovarski list*, 21. kolovoza, 456.
21. Magaš, D., 2013: *Geografija Hrvatske*, Meridijani i Sveučilište u Zadru, Zadar.
22. Malvić, T., 2015: Bjelovarska subdepresija kao prostor s konvencionalnim i nekonvencionalnim ležištima ugljikovodika te geotermalnom energijom, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 9 (1), 161-186.
23. Nejašmić, I., 2005: *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb.
24. Pemper, T., 2009: *15 uspješnih godina: 1993.-2008.: Bjelovarski sajam: tradicija duža od 500 godina*, Bjelovarski sajam, Bjelovar.
25. Pokos, N., 2001: Međupopisna promjena broja stanovnika Republike Hrvatske 1991.-2001. po gradovima i općinama, *Hrvatski geografski glasnik* 63 (1), 67-85.
26. Pretula, Z., 2009: Vodoopskrbni sustav Bjelovarsko-bilogorske županije, *Građevinar* 61, 347-357.
27. Prka, M., 2008: Šumarstvo na području Bjelovarsko-bilogorske županije od njezina osnutka do danas, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 2 (1), 143-167.

28. Prka, M., 2012: Šumarstvo i prerada drva: zaboravljeni razvojni potencijali Bjelovarsko-bilogorske županije, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 6 (1), 69-90.
29. Sabolović, M., Vuković, G., 2014: Demografska obilježja Bjelovarsko-bilogorske županije u međupopisnom razdoblju 1991.-2001. godine nastala kao posljedica ratnih zbivanja, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 8 (1), 291-317.
30. Slavinić, S., 2004: *Sportski ribnjaci bjelovarskog kraja*, Čvor, Bjelovar.
31. Slavinić, S., 2012: *Ribolovne vode bjelovarskog kraja: turistički potencijal kontinentalne Hrvatske*, Čvor, Bjelovar.
32. Slukan Altić, M., 2008: Povijest županijskog upravno-teritorijalnog ustroja Bjelovarsko-bilogorske županije, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 2 (1), 9-33.
33. Strugar, V., 2009: Druga obrazovna prilika: potrebe, mogućnosti i ostvarenja u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 3 (1), 113-134.
34. Ševerdija, I., 2017: Finalni proizvod od alpakine vune stoji i do 1 600 eura po kilogramu, *Bjelovarski list*, 10. srpnja, 451.
35. Štambuk, M., 1993: Neki pokazatelji neujednačenog prostornog rasporeda poljoprivrednog pučanstva u Hrvatskoj, *Sociologija sela* 31 (1/2), 17-34.
36. Štefša, Ž., 2008: Demografska kretanja stanovništva daruvarskog kraja u razdoblju od 1857. do 2001. godine, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 2 (1), 253-263.
37. Tomić, F., 2012: Razvoj poljoprivrede primjenom navodnjavanja u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 6 (1), 1-15.
38. Vaculík, J., 2008: Emigracija Čeha u Hrvatsku i njihova poslijeratna reemigracija, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 2 (1), 117-124.
39. Vresk, M., 1990: *Grad u regionalnom i urbanom planiranju*, Školska knjiga, Zagreb.
40. Vresk, M., 2002: *Grad i urbanizacija*, Školska knjiga, Zagreb.
41. Vukonić, B., 2005: *Povijest hrvatskog turizma*, Prometej, Zagreb.
42. Vuković, K., Ređep, M., Žugaj, M., 2006: Nepoljoprivredna proizvodnja u Bjelovarsko-križevačkoj županiji početkom 20. stoljeća, *Cris* 6 (1), 26-34.

43. Wertheimer-Baletić, A., 1999: *Stanovništvo i razvoj*, Mate, Zagreb.
44. Hrvatska gospodarska komora, 2017: *Mreža*, Županijska komora Bjelovar, Bjelovar.

IZVORI

1. Agencija za plaćanja u poljoprivredi, ribarstvu i ruralnom razvoju, 2018: *Upisnik poljoprivrednika*, <https://www.apprrr.hr/upisnik-poljoprivrednika/> (14. 07. 2018.)
2. Agrobiz, 2016: Poljoprivreda i obrtništvo vuku zaposlenost prema dolje, *Agrobiz*, 19. rujna, <https://www.agrobiz.hr/agrovijesti/poljoprivreda-i-obrtnistvo-vuku-zaposlenost-prema-dolje-3022> (03. 09. 2018.)
3. Agrobiz, 2017: Upozorenje: Mljekarima koji ne dopuste cijepjenje protiv kvrgave kože slijedi prekršajni postupak i kazne, *Agrobiz*, 04. svibnja, <https://agrobiz.vecernji.hr/agrovijesti/upozorenje-mljekarima-koji-ne-dopuste-cijepjenje-protiv-kvrgave-koze-slijedi-prekršajni-postupak-i-kazne-5525> (19. 04. 2018.)
4. Bjelovarac.hr, 2017a: Bjelovarski sajam ojačao međunarodnu poziciju. *Bjelovarac.hr*, 05. travnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/bjelovarski-sajam-ojacao-medunarodnu-poziciju/> (18. 04. 2018.)
5. Bjelovarac.hr, 2017b: Kreditiranje sjetve: Pristiglo zahtjeva u visini od 18 milijuna kuna. *Bjelovarac.hr*, 07. travnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/kreditiranje-sjetve-pristiglo-zahjeva-u-visini-od-18-milijuna-kuna/> (18. 04. 2018.)
6. Bjelovarac.hr, 2017c: Sadnja krumpira: Kooperanti završili sadnju krumpira na 370 hektara. *Bjelovarac.hr*, 19. travnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/sadnja-krumpira-kooperanti-završili-sadnju-krumpira-na-370-hektara/> (18. 04. 2018.)
7. Bjelovarac.hr, 2017d: Sirela gradi novo skladište. *Bjelovarac.hr*, 10. travnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/sirela-gradi-novo-skladiste/> (18. 04. 2018.)
8. Bjelovarac.hr, 2017e: Strah od mraza: Hoće li se ponoviti prošla katastrofalna godina? *Bjelovarac.hr*, 01. svibnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/strah-od-mraza-hoce-li-se-ponoviti-prosla-katastrofalna-godina/> (18. 04. 2018.)
9. Bjelovarac.hr, 2017f: Sumrak mljekarstva: U cijeloj županiji ostalo tek 80-ak uzgajivača simentalskog goveda. *Bjelovarac.hr*, 18. travnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/sumrak-mljekarstva-u-cijeloj-zupaniji-ostalo-tek-80-ak-uzgajivaca-simentalskog-goveda/> (18. 04. 2018.)

10. Bjelovarac.hr, 2017g: Štefanjska zadruga okuplja 11 zadrugara. *Bjelovarac.hr*, 04. travnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/stefanjska-zadruga-okuplja-11-zadrugara/> (18. 04. 2018.)
11. Bjelovarac.hr, 2017h: Europski novac: Mladi poljoprivrednici pokazali veliko zanimanje za aktualni natječaj. *Bjelovarac.hr*, 19. svibnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/europski-novac-mladi-poljoprivrednici-pokazali-veliko-zanimanje-za-aktualni-natjecaj/> (19. 04. 2018.)
12. Bjelovarac.hr, 2017i: Farmeri pred zidom: Kreće nova sezona cijepljenja protiv bolesti kvrgave kože. *Bjelovarac.hr*, 26. svibnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/farmeri-pred-zidom-krece-nova-sezona-cijepljenja-protiv-bolesti-kvrgave-koze> (19. 04. 2018.)
13. Bjelovarac.hr, 2017j: Vjetar u leđa: Završen novi krug certificiranja domaće poljoprivredne proizvodnje. *Bjelovarac.hr*, 29. svibnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/vjetar-u-leda-završen-novi-krug-certificiranja-domace-poljoprivredne-proizvodnje/> (19. 04. 2018.)
14. Bjelovarac.hr, 2017k: Isplativa proizvodnja: Sabolović je lani proizveo više od 3 tisuće litara kupinova vina. *Bjelovarac.hr*, 03. lipnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/isplativa-proizvodnja-sabolovic-je-lani-proizveo-vise-od-3-tisuce-litara-kupinova-vina/> (19. 04. 2018.)
15. Bjelovarac.hr, 2017l: Istražili smo: Plaće radnika nikad veće, ali aktivnog stanovništva sve manje. *Bjelovarac.hr*, 07. lipnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/istrazili-smo-place-radnika-nikad-vece-ali-aktivnog-stanovnistva-sve-manje/> (19. 04. 2018.)
16. Bjelovarac.hr, 2017m: Elementarna nepogoda: Katastrofa u tri grada i osam općina. *Bjelovarac.hr*, 10. lipnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/elementarna-nepogoda-katastrofa-u-tri-grada-i-osam-opcina/> (25. 04. 2018.)
17. Bjelovarac.hr, 2017n: Loša godina: U višnjiku obitelji Markešić mraz poharao većinu voćnjaka. *Bjelovarac.hr*, 22. lipnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/losa-godina-u-visnjiku-obitelji-markesic-mraz-poharao-vecinu-vocaka/> (25. 04. 2018.)
18. Bjelovarac.hr, 2017o: Inovativno: Osnovna škola Garešnica ima prvi školski pčelinjak u županiji. *Bjelovarac.hr*, 24. lipnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/inovativno-osnovna-skola-garesnica-ima-prvi-skolski-pcelinjak-u-zupaniji/> (25. 04. 2018.)

19. Bjelovarac.hr, 2017p: Konjogojstvo: Tradicija koja se održava zahvaljujući pojedinim entuzijastima. *Bjelovarac.hr*, 25. lipnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/konjogojstvo-tradicija-koja-se-odrzava-zahvaljujuci-pojedinim-entuzijastima/> (25. 04. 2018.)
20. Bjelovarac.hr, 2017r: Prva žetva na poljima u punom je jeku: Prinosi ječma čak su i do 25 posto bolji od prosjeka. *Bjelovarac.hr*, 03. srpnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/prva-zetva-na-poljima-u-punom-je-jeku-prinosi-jecma-cak-su-i-do-25-posto-bolji-od-prosjeka/> (26. 04. 2018.)
21. Bjelovarac.hr, 2017s: Od lošeg prema gore: Negativni prirodni prirast prati nas već pola stoljeća. *Bjelovarac.hr*, 14. srpnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/od-loseg-prema-gorem-negativni-prirodni-prirast-prati-nas-vec-pola-stoljeca/> (26. 04. 2018.)
22. Bjelovarac.hr, 2017s: Pčelarstvo: Tri desetljeća iskustva pretočenih u vrhunski proizvod. *Bjelovarac.hr*, 29. srpnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/pcelarstvo-tri-desetljeca-iskustva-pretocenih-u-vrhunski-proizvod/> (26. 04. 2018.)
23. Bjelovarac.hr, 2017u: Pobuna: Seljaci sjeverne Bilogore ne mogu se obraniti od divljih svinja. *Bjelovarac.hr*, 10. kolovoza, <http://bjelovarac.hr/najnovije/pobuna-seljaci-sjeverne-bilogore-ne-mogu-se-obraniti-od-divljih-svinja/> (26. 04. 2018.)
24. Bjelovarac.hr, 2017v: Ekološki šipak: Kilogram sušenog ploda doseže cijenu od 15 kuna. *Bjelovarac.hr*, 24. kolovoza, <http://bjelovarac.hr/najnovije/ekoloski-sipak-kilogram-susenog-ploda-doseze-cijenu-od-15-kuna/> (26. 04. 2018.)
25. Bjelovarac.hr, 2017z: Muke po zemlji: Unatoč nezaposlenosti, sezonske poslove na poljoprivredi gotovo nitko neće raditi. *Bjelovarac.hr*, 16. kolovoza, <http://bjelovarac.hr/najnovije/muke-po-zemlji-unatoc-nezaposlenosti-sezonske-poslove-na-poljoprivredi-nece-raditi-nitko/> (26. 04. 2018.)
26. Bjelovarac.hr, 2017aa: Katastrofa: Nesnosne vrućine i suša slatkovodno ribarstvo dovele na rub preživljavanja. *Bjelovarac.hr*, 01. rujna, <http://bjelovarac.hr/najnovije/katastrofa-nesnosne-vrucine-i-susa-slatkovodno-ribarstvo-dovele-na-rub-prezivljavanja/> (26. 04. 2018.)
27. Bjelovarac.hr, 2017ab: Pucanje u prazno: Nastavlja se „rat“ seljaka i lovaca. *Bjelovarac.hr*, 31. kolovoza, <http://bjelovarac.hr/najnovije/pucanj-u-prazno-nastavlja-se-rat-seljaka-i-lovaca/> (05. 05. 2018.)

28. Bjelovarac.hr, 2017ac: Nisu svi u Irskoj: Poljoprivredne tvrtke uspjele zadovoljiti potrebe za radnicima. *Bjelovarac.hr*, 07. rujna, <http://bjelovarac.hr/najnovije/nisu-svi-u-irskoj-poljoprivredne-tvrtke-uspjele-zadovoljiti-potrebe-za-radnicima/> (05. 05. 2018.)
29. Bjelovarac.hr, 2017ad: Zlatni Bilogorci: Uspješan proboj na svjetsko tržište. *Bjelovarac.hr*, 09. rujna, <http://bjelovarac.hr/najnovije/zlatni-bilogorci-uspjesan-proboj-na-svjetsko-trziste/> (05. 05. 2018.)
30. Bjelovarac.hr, 2017ae: Bjelovarski doručak: Goran Predragović više neće morati bacati zdrav urod. *Bjelovarac.hr*, 16. rujna, <http://bjelovarac.hr/najnovije/bjelovarski-dorucak-goran-predragovic-vise-nece-morati-bacati-zdrav-urod/> (05. 05. 2018.)
31. Bjelovarac.hr, 2017af: Baby boom: Rekordna popunjenost Dječjeg vrtića Pčelica iz Čazme. *Bjelovarac.hr*, 19. rujna, <http://bjelovarac.hr/najnovije/baby-boom-rekordna-popunjenost-djecjeg-vrtica-pcelica-iz-cazme/> (05. 05. 2018.)
32. Bjelovarac.hr, 2017ag: Berba kukuruza: Prinosi su zbog suše manji 30 do 40 posto. *Bjelovarac.hr*, 26. rujna, <http://bjelovarac.hr/najnovije/berba-kukuruza-prinosi-su-zbog-suse-manji-30-do-40-posto/> (06. 05. 2018.)
33. Bjelovarac.hr, 2017ah: Dani meda: Korzo preplavljen raznim vrstama meda i ostalih domaćih proizvoda. *Bjelovarac.hr*, 28. rujna, <http://bjelovarac.hr/najnovije/dani-meda-korzo-preplavljen-raznim-vrstama-meda-i-ostalih-domacih-proizvoda/> (06. 05. 2018.)
34. Bjelovarac.hr, 2017ai: Ivo Pranješ: Najveći proizvođač ovčjeg mlijeka. *Bjelovarac.hr*, 01. studenog, <http://bjelovarac.hr/najnovije/ivo-pranjes-najveci-proizvodac-ovcjeg-mlijeka/> (06. 05. 2018.)
35. Bjelovarac.hr, 2017aj: Vrhunski med: Zlatni uspjeh naših pčelara. *Bjelovarac.hr*, 24. listopada, <http://bjelovarac.hr/najnovije/vrhunski-med-zlatni-uspjeh-nasih-pcelara/> (06. 05. 2018.)
36. Bjelovarac.hr, 2017ak: Promocija: Domaći kulinarski specijaliteti na festivalu paprike u Tunisu. *Bjelovarac.hr*, 06. studenog, <http://bjelovarac.hr/najnovije/promocija-domaci-kulinarski-specijaliteti-na-festivalu-paprike-u-tunisu/> (06. 05. 2018.)
37. Bjelovarac.hr, 2017al: Alarmantno: Sve veći broj blokiranih obiteljsko poljoprivrednih gospodarstava. *Bjelovarac.hr*, 04. prosinca, <http://bjelovarac.hr/najnovije/alarmantno-sve-veci-broj-blokiranih-obiteljsko-poljoprivrednih-gospodarstava/> (07. 05. 2018.)

38. Bjelovarac.hr, 2017am: Sastanak predsjednice i poljoprivrednika: U zgradi Županije Kolinda primila predstavnike obiteljskih gospodarstava. *Bjelovarac.hr*, 12. prosinca, <http://bjelovarac.hr/najnovije/sastanak-predsjednice-i-poljoprivrednika-u-zgradi-zupanije-kolinda-primila-predstavnike-obiteljskih-gospodarstava/> (07. 05. 2018.)
39. Bjelovarac.hr, 2018a: Gradska tržnica: Zbog tople zime poljoprivrednici u brizi. Tržnica se „zeleni“ kao u proljeće. *Bjelovarac.hr*, 27. siječnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/gradska-trznica-zbog-tople-zime-poljoprivrednici-u-brizi-trznica-se-zeleni-kao-u-proljece/> (15. 05. 2018.)
40. Bjelovarac.hr, 2018b: Problemi s prugom zvana čežnja: Kasne radovi na izgradnji drugog kolosijeka Križevci-Dugo Selo. *Bjelovarac.hr*, 24. svibnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/problemi-s-prugom-zvana-ceznja-kasne-radovi-na-izgradnji-drugog-kolosijeka-krizevci-dugo-selo/> (24. 06. 2018.)
41. Bjelovarlive, 2018a: Spajanje zelene i modre brazde: Bjelovarski OPG-i na tržnici u Novom Vinodolskom. *Bjelovarlive*, 13. veljače, <https://bjelovar.live/spajanje-zelene-i-modre-brazde-bjelovarski-opg-i-na-trznici-u-novom-vinodolskom/> (16. 05. 2018.)
42. *Bruto domaći proizvod za Republiku Hrvatsku, NKPS 2012.-2. razina i županije u 2015.*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (24. 06. 2018.)
43. Državna geodetska uprava, 2013: *Središnji registar prostornih jedinica*, Zagreb.
44. Grad Kutjevo, n.d.: *Udruga OPG Život*, <https://www.kutjevo.hr/udruga-opg-zivot/> (12. 07. 2018.)
45. HRT, 2017a: Konji na zagorskim bregima, 27. kolovoza, <https://hrti.hrt.hr/video/show/3802709/plodovi-zemlje-27-kolovoza-2017> (08. 05. 2018.)
46. HRT, 2017b: Začarani mliječni krug, 3. rujna, <https://hrti.hrt.hr/video/show/3824308/plodovi-zemlje-3-rujna-2017> (08. 05. 2018.)
47. HRT, 2017c: Srebrni pir gudovačkog sajma, 17. rujna, <https://hrti.hrt.hr/video/show/3868765/plodovi-zemlje-17-rujna-2017> (08. 05. 2018.)
48. HRT, 2017d: Otvoreno, 4. listopada, <https://hrti.hrt.hr/video/show/3926280/otvoreno-4-listopada-2017> (06. 05. 2018.)
49. HRT, 2017e: Sirarske edukacije, 29. listopada, <https://hrti.hrt.hr/video/show/4007774/plodovi-zemlje-29-listopada-2017-t> (08. 05. 2018.)

50. HRT, 2017f: Opstaju najuporniji, 5. studenog,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4030439/plodovi-zemlje-5-studenoga-2017-t> (10. 05. 2018.)
51. HRT, 2017g: Prvi pčelarski klaster, 5. studenog,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4030439/plodovi-zemlje-5-studenoga-2017-t> (10. 05. 2018.)
52. HRT, 2017h: Kvaliteta prije svega, 3. prosinca,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4123067/> (15. 05. 2018.)
53. HRT, 2017i: Što donosi novi zakon o OPG-ima, 17. prosinca,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4169920/> (15. 05. 2018.)
54. HRT, 2017j: Domaća hrana ili avioni?, 17. prosinca,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4169920/> (15. 05. 2018.)
55. HRT, 2017k: Zakon o nepoštenoj trgovačkoj praksi, 24. prosinca,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4193797/plodovi-zemlje-24-prosinca-2017-t> (15. 05. 2018.)
56. HRT, 2017l: Natapni sustav Kapinci-Vaška, 10. rujna,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/3846561/> (28. 05. 2018.)
57. HRT, 2017m: Bjelovarski doručak, 10. rujna, <https://hrti.hrt.hr/video/show/3846561/>
(28. 05. 2018.)
58. HRT, 2018a: Kozari čazmanskog kraja, 14. siječnja,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4264558/> (15. 05. 2018.)
59. HRT, 2018b: Štetnici i bolesti prijete, 21. siječnja,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4288966/> (15. 05. 2018.)
60. HRT, 2018c: Rasprava o pčelarskom programu, 28. siječnja,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4313473/plodovi-zemlje-28-sijecnja-2018-t> (15. 05. 2018.)
61. HRT, 2018d: Ovčarski raj na Bilogori, 11. veljače,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4362988/plodovi-zemlje-11-veljace-2018-t> (16. 05. 2018.)
62. HRT, 2018e: Rasinjski stočari i državna zemlja, 11. veljače,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4362988/plodovi-zemlje-11-veljace-2018-t> (16. 05. 2018.)

63. HRT, 2018f: Aktualno o govedarstvu, 11. veljače,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4362988/plodovi-zemlje-11-veljace-2018-t> (16. 05. 2018.)
64. HRT, 2018g: Kako ukorak s klimatskim promjenama?, 11. ožujka,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4460980/plodovi-zemlje-11-ozujka-2018-t> (16. 05. 2018.)
65. HRT, 2018h: Stroga europska direktiva, 18. ožujka,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4485962/plodovi-zemlje-18-ozujka-2018-t> (16. 05. 2018.)
66. HRT, 2018i: Rat isukanim žalcima, 25. ožujka,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4510369/plodovi-zemlje-25-ozujka-2018-t> (16. 05. 2018.)
67. HRT, 2018j: Što traži Udruga Život? 15. travnja,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4586125/plodovi-zemlje-15-travnja-2018-t> (16. 05. 2018.)
68. HRT, 2018k: Alpake iz Velikog Trojstva, 22. travnja,
<https://hrti.hrt.hr/video/show/4611418/plodovi-zemlje-22-travnja-2018> (22. 05. 2018.)
69. Hrvatska enciklopedija, *Sirela*,
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=56208> (25. 06. 2018.)
70. Hrvatska gospodarska komora, 2018: *Robna razmjena hrvatskih županija: vrijednosti, položaj u RH, zemlje partneri i struktura po NKD-u*,
<https://www.hgk.hr/documents/robna-razmjena-po-zupanijama-rh-ozujak-20185ac4bb930ee09.pdf> (24. 06. 2018.)
71. Hrvatska poljoprivredna agencija, 2009.-2018: *Godišnja izvješća 2008.-2017.*,
<http://www.hpa.hr/godisnja-izvjesca/> (05. 07. 2018.)
72. Karačony, I., 2017a: Bjelovarski kvargl: Nakon višegodišnje borbe, specifičan stožasti sir napokon postaje prvi prehrambeni brend bjelovarskog kraja. *Bjelovarac.hr*, 1. kolovoza, <https://bjelovar.live/bjelovarski-kvargl-nakon-visegodisnje-borbe-specifican-stozasti-sir-napokon-postaje-prvi-prehrambeni-brend-bjelovarskog-kraja/> (18. 04. 2018.)

73. Karačony, I., 2017b: Bilogorske konjičke igre: genijalna manifestacija u Velikom Trojstvu koja prerasta u tradicionalno događanje. *Bjelovarlive*, 27. kolovoza, <https://bjelovar.live/bilogorske-konjicke-igre-genijalna-manifestacija-u-velikom-trojstvu-koja-prerasta-u-tradicionalno-dogadanje/> (24. 05. 2018.)
74. Klinac, S., 2017a: Život na poljoprivredi: Dobio puno manje poticaja nego što je prijavio. *Bjelovarac.hr*, 22. travnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/zivot-na-poljoprivredi-dobio-puno-manje-poticaja-nego-sto-je-prijavio/> (18. 04. 2018.)
75. Martan, S. T., 2017a: Jedinstvena ideja: Supružnici Balja u Garešnici otvorili prvi hrvatski hotel za pčele. *Bjelovarac.hr*, 16. svibnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/jedinstvena-ideja-supruznici-balja-u-garesnici-otvorili-prvi-hrvatski-hotel-za-pcele/> (19. 04. 2018.)
76. *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2017.*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (05. 09. 2018.)
77. Martan, S. T., 2017b: Uspješna poslovna priča: Prva godina bioelektrane u Velikoj Maslenjači. *Bjelovarac.hr*, 16. svibnja, <http://bjelovarac.hr/najnovije/uspjesna-poslovna-prica-prva-godina-bioelektrane-u-velikoj-maslenjaci/> (19. 04. 2018.)
78. Ministarstvo poljoprivrede Republike Hrvatske, 2018a: Naziv „Slavonski med“ registriran na razini EU. 23. siječnja, <http://www.mps.hr/hr/novosti/naziv-slavonski-med-registriran-na-eu-razini> (15. 05. 2018.)
79. Ministarstvo poljoprivrede Republike Hrvatske, 2018b: *Zakon o nepoštenoj trgovačkoj praksi – pojašnjenja za trgovce i dobavljače*. 05. veljače, www.mps.hr/hr/novosti/zakon-o-nepostenoj-trgovackoj-praksi-pojasnjenja-za-trgovce-i-dobavljacke (07. 05. 2018.)
80. Ministarstvo poljoprivrede Republike Hrvatske, 2018c: *Strateški plan Ministarstva poljoprivrede za razdoblje 2019. - 2021.*, <http://www.mps.hr/hr/programi-i-strategije> (14. 07. 2018.)
81. Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije, 2018: *Vrijednosti indeksa razvijenosti i pokazatelja za izračun indeksa razvijenosti 2018.*, <https://razvoj.gov.hr/o-ministarstvu/djelokrug-1939/regionalni-razvoj/indeks-razvijenosti/vrijednosti-indeksa-razvijenosti-i-pokazatelja-za-izracun-indeksa-razvijenosti-2018/3740> (27. 02. 2018.)
82. Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, 2016: *Turizam u brojkama 2015.*, <http://www.mint.hr/UserDocsImages/TUB2015HR.pdf> (27. 06. 2018.)
83. *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, CD-ROM, DZS RH, Zagreb.

84. Općina Đulovac, <https://djulovac.hr/> (26. 02. 2018.)
85. *Popis poljoprivrede 2003. godine*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (05. 07. 2018.)
86. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. godine: dnevni i tjedni migranti, po gradovima i općinama*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (25. 02. 2018.)
87. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. godine: stanovništvo staro 15 i više godina prema završenoj školi i obrazovnim područjima, po gradovima/općinama*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (26. 02. 2018.)
88. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. godine: zaposleni prema pretežitoj aktivnosti po položaju u zaposlenju, djelatnosti i spolu, po gradovima/općinama*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (25. 05. 2018.)
89. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: dnevni i tjedni migranti*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (25. 02. 2018.)
90. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema glavnim izvorima sredstava za život*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (03. 03. 2018.)
91. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (23. 02. 2018.)
92. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi, obrazovnim područjima i spolu*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (26. 02. 2018.)
93. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: zaposleni prema područjima djelatnosti, starosti i spolu*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (25. 05. 2018.)
94. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: Privatna kućanstva prema korištenome poljoprivrednom zemljištu, broju stoke i peradi 2011.*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (12. 07. 2018.)
95. Pora – razvojna agencija Podravine i Prigorja, 2017: *Održan 25. jesenski međunarodni bjelovarski sajam u Gudovcu*, 11. rujna, <http://www.pora.com.hr/poticanje-poduzetnistva/sajmovi/jesenski-medunarodni-bjelovarski-sajam/13003-odrzan-25-jesenski-medunarodni-bjelovarski-sajam-u-gudovcu> (14. 07. 2018.)
96. *Razvojna strategija Bjelovarsko-bilogorske županije 2011.-2013.*, 2010.
97. Sobodić, B., 2014: Bjelovarsko-bilogorska županija četvrta u RH po povlačenju sredstava za ulaganje u vodoopskrbu. *Bjelovar.info*, 09. prosinca, www.arhiva.bjelovar.info/index.php/aktualno/bbz_cetvrta_u_rh_po_povlacenju_sredstava_za_ulaganje_u_vodoopskrbu/ (18. 04. 2018.)

98. *Stanovništvo – pregled po županijama*, <https://www.dzs.hr/> (25. 02. 2018.)
99. *Statistički ljetopisi Republike Hrvatske 2008.-2016.*, DZS, Zagreb.
100. *Strategija poljoprivrede i ribarstva Republike Hrvatske*, NN 89/2002, Zagreb, 2002.
101. Turistička zajednica Bjelovarsko-bilogorske županije, <http://www.tzbbz.hr/> (18. 04. 2018.)
102. Turistička zajednica Daruvar-Papuk, <http://www.visitdaruvar.hr/> (25. 06. 2018.)
103. *Zakon o obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu*, NN 29/2018, Zagreb, 2018.

PRILOZI

I. POPIS SLIKA

Sl. 1. Administrativno-teritorijalna podjela Bjelovarsko-bilogorske županije na gradska i općinska središta te ostala naselja	7
Sl. 2. Kretanje ukupnog broja stanovnika Bjelovarsko-bilogorske županije od 1857. do 2011. godine	9
Sl. 3. Aktivno stanovništvo Bjelovarsko-bilogorske županije koje obavlja zanimanje i dnevno cirkulira na rad prema mjestu rada 2001. i 2011. godine	12
Sl. 4. Dobno-spolna struktura stanovništva Bjelovarsko-bilogorske županije 2011. godine	13
Sl. 5. Struktura stanovništva starog 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi Bjelovarsko-bilogorske županije 2001. i 2011. godine	14
Sl. 6. Struktura zaposlenih Bjelovarsko-bilogorske županije prema sektorima djelatnosti 2001. i 2011. godine	15
Sl. 7. Skupine indeksa razvijenosti upravnih gradova i općina Bjelovarsko-bilogorske županije u razdoblju 2014. - 2016. godine	19
Sl. 8. Željeznički pravci Središnje Hrvatske.....	21
Sl. 9. Kretanje broja turističkih dolazaka u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u razdoblju 1993. - 2017. godine	25
Sl. 10. Kretanje broja turističkih noćenja u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u razdoblju 1993. - 2017. godine	26
Sl. 11. Kretanje broja postelja u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u razdoblju 1993. - 2017. godine	27
Sl. 12. Struktura investicija u novu dugotrajnu imovinu Bjelovarsko-bilogorske županije prema djelatnostima 2016. god.....	29
Sl. 13. Struktura ukupnih prihoda gospodarstva Bjelovarsko-bilogorske županije prema djelatnostima 2016. god.....	30
Sl. 14. Struktura zaposlenih u poduzećima Bjelovarsko-bilogorske županije prema djelatnostima 2016. god.....	31
Sl. 15. Količina isporučenog kravljeg mlijeka i broj isporučitelja kravljeg mlijeka u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u razdoblju 2003. - 2017. godine	35

Sl. 16. Količina isporučenog ovčjeg mlijeka i broj isporučitelja ovčjeg mlijeka u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u razdoblju 2006. - 2017. godine	36
Sl. 17. Količina isporučenog kozjeg mlijeka i kretanje broja isporučitelja kozjeg mlijeka u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u razdoblju 2006. - 2017. godine	37
Sl. 18. Kretanje broja pčelinjih zajednica u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u odabranim godinama	38
Sl. 19. Kretanje broja pčelara u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u odabranim godinama	38
Sl. 20. Karta lovišta Bjelovarsko-bilogorske županije	39
Sl. 21. Broj obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava po županijama na dan 31. 12. 2017. godine	41
Sl. 22. Dob nositelja obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji na dan 31. 12. 2017. godine	42

II. POPIS TABLICA

Tab. 1. Doseljeno i odseljeno stanovništvo te saldo ukupne migracije Bjelovarsko-bilogorske županije od 1998. do 2016. godine.....	11
Tab. 2. Kretanje ukupnog broja zaposlenih osiguranika poljoprivrednika te udjela muškaraca i žena zaposlenih osiguranika poljoprivrednika od 2007. do 2016. godine u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji	16
Tab. 3. Stanovništvo upravnih gradova i općina Bjelovarsko-bilogorske županije prema glavnim izvorima sredstava za život 2011. godine.....	17
Tab. 4. Indeks razvijenosti upravnih gradova i općina Bjelovarsko-bilogorske županije u razdoblju 2014. - 2016. godine.....	18
Tab. 5. Udjeli domaćih i stranih turista u turističkim dolascima i turističkim noćenjima u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u razdoblju 2013. - 2017. godine	26
Tab. 6. Broj i udio nositelja obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava prema školskoj spremi u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji na dan 31. 12. 2017. godine	41
Tab. 7. Glavni motiv bavljenja poljoprivredom	43
Tab. 8. Vrsta poljoprivrede.....	44
Tab. 9. Način oglašavanja i promocije OPG-a i poljoprivrednih proizvoda	44
Tab. 10. Mjesto prodaje poljoprivrednih proizvoda	45
Tab. 11. Najčešći kupci poljoprivrednih proizvoda	45
Tab. 12. Vrste problema za OPG.....	46
Tab. 13. Vrste korištenih fondova Europske unije	47
Tab. 14. Razlozi nekorištenja fondova Europske unije	48
Tab. 15. Odnos dobi i obrazovanja ispitanika	49

III. ANKETNI UPITNIK

Poštovani, ova se anketa provodi u svrhu istraživanja za potrebe izrade diplomskog rada na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta. U anketi mogu sudjelovati isključivo punoljetni ispitanici koji su stanovnici Bjelovarsko-bilogorske županije. Anketa je anonimna. Zahvaljujem Vam na odvojenom vremenu.

1. Koji je bio Vaš motiv da se počnete baviti poljoprivredom (moguće je zaokružiti više odgovora)?
 - a) Volim to i zanima me
 - b) Izvor prihoda
 - c) Nastavak obiteljske tradicije
 - d) Ostalo: _____

2. Koliko se dugo bavite poljoprivredom?

3. Koliko je poljoprivreda važna kao izvor prihoda u Vašem kućanstvu?
 - a) jedini izvor prihoda
 - b) glavni izvor prihoda
 - c) dopunski (sporedni) izvor prihoda

4. Ocijenite od 1 do 5 koliko ste zadovoljni prihodima koje ostvarujete u poljoprivredi:
1 (nedovoljno) 2 (dovoljno) 3 (dobro) 4) vrlo dobro 5) odlično

5. Što obuhvaća ponuda Vašeg OPG-a?

6. Na koji se način oglašavate i promovirate (moguće je zaokružiti više odgovora)?
 - a) Usmeno preko poznanika
 - b) Web stranica
 - c) Društvene mreže
 - d) E-mail
 - e) Ostalo: _____.

7. Gdje najčešće prodajete svoje proizvode (moguće je zaokružiti više odgovora)?
 - a) Na kućnom pragu
 - b) Na sajmovima
 - c) Na tržnicama
 - d) Ostalo: _____

8. Tko su najčešći kupci Vaših proizvoda (moguće je zaokružiti više odgovora)?

- a) Poznanici
- b) Susjedi
- c) Ostali stanovnici Županije
- d) Stanovnici drugih županija
- e) Ostalo: _____

9. Koliko članova obitelji sudjeluje u radu?

10. Zapošljavate li radnu snagu?

- a) Za stalno
- b) Sezonski
- c) Ne zapošljavam

11. Smatram da Bjelovarsko-bilogorska županija ima dobre potencijale za razvoj poljoprivrede.

1	2	3	4	5
U potpunosti se ne slažem	Ne slažem se	Niti se slažem niti se ne slažem	Slažem se	U potpunosti se slažem

12. Ocijenite od 1 do 5 aktualno stanje u poljoprivredi u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji:

1 (nedovoljno) 2 (dovoljno) 3 (dobro) 4 (vrlo dobro) 5 (odlično)

13. Koji su najveći problemi za Vaše obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo (moguće je zaokružiti više odgovora)?

- a) Uvoz poljoprivrednih proizvoda iz drugih zemalja
- b) Nestabilne cijene na tržištu
- c) Nedostatak raspoloživog poljoprivrednog zemljišta
- d) Usitnjenost parcela
- e) Problem dobivanja poljoprivrednog zemljišta u zakup
- f) Nedostatak radne snage
- g) Ostalo: _____

14. Bavite li se i ruralnim turizmom? Ako je Vaš odgovor da, odgovorite i na sljedeća pitanja. Ako je odgovor ne, pređite na 26. pitanje.

Da Ne

15. Kojim se oblikom ruralnog turizma bavite? Što nudite?

16. S koliko ležajeva raspolazete?

17. Suradujete li s lokalnim turističkim zajednicama?

Da Ne

18. Smatram da Bjelovarsko-bilogorska županija ima dobre potencijale za razvoj ruralnog turizma.

1	2	3	4	5
U potpunosti se ne slažem	Ne slažem se	Niti se slažem niti se ne slažem	Slažem se	U potpunosti se slažem

19. Smatram da se razvojem ruralnog turizma može gospodarski revitalizirati Bjelovarsko-bilogorska županija.

1	2	3	4	5
U potpunosti se ne slažem	Ne slažem se	Niti se slažem niti se ne slažem	Slažem se	U potpunosti se slažem

20. Koji su po Vama osnovni problemi u ruralnom turizmu Bjelovarsko-bilogorske županije?

- a) Nedovoljna marketinška promidžba
- b) Slaba raznovrsnost turističke ponude
- c) Nedostatak stručnog kadra
- d) Nedostatak turističkih kapaciteta

e) Ostalo: _____

21. Kakva su godišnja turistička kretanja na Vašem gospodarstvu, tj. kada imate najviše, a kada najmanje gostiju?

22. Koliko se gosti prosječno dana zadržavaju na Vašem gospodarstvu?

23. Dolaze li Vam više domaći ili strani gosti?

24. Suradujete li s drugim turističkim seoskim gospodarstvima u Županiji?

Da Ne

Ako da, na koji način? _____

_____.

25. Ocijenite od 1 do 5 koliko ste zadovoljni trenutnim stanjem u ruralnom turizmu u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji:

1 (nedovoljno) 2 (dovoljno) 3 (dobro) 4 (vrlo dobro) 5 (odlično)

26. Kakve je promjene donio ulazak Republike Hrvatske u Europsku uniju za Vaš OPG?

- a) Pozitivne promjene
- b) Ne vidim nikakve promjene
- c) Negativne promjene

27. Jeste li do sada koristili kakve fondove Europske unije?

Da Ne

Ako da, koje? _____
_____.

Ako ne, zašto ne? _____
_____.

28. Spol: M Ž

29. Dob: _____

30. Obrazovanje:

- a) Nepotpuno završena osnovna škola
- b) Osnovna škola
- c) Srednja škola
- d) VŠS
- e) VSS i više

31. Koji je Vaš trenutni status?

- a) Student/ica
- b) Nezaposlen/a
- c) Zaposlen/a
- d) Umirovljenik/ca

32. Naselje: _____

Luka Begović, student 5. godine integriranog preddiplomskog i diplomskog studija geografije i povijesti; smjer nastavnički na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu.

IV. PISANA PRIPREMA ZA NASTAVNI SAT GEOGRAFIJE

PISANA PRIPREMA ZA NASTAVNI SAT GEOGRAFIJE		
Naziv i sjedište škole	-	
Obrazovni program (zanimanje)	-	
Ime i prezime nastavnika	Luka Begović	
Datum izvođenja nastavnog sata	-	
Naziv nastavne jedinice	Gospodarstvo Bjelovarsko-bilogorske županije	
Razred	8.	
Tip sata	Terenski nastavni sat	
Kompetencije	Ishodi učenja	Zadatci kojima ću provjeriti ishode
1. Geografska znanja i vještine	<ul style="list-style-type: none"> Na temelju posjeta obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu na Bilogori i u dolini Ilove, razlikovati obilježja u poljoprivrednoj proizvodnji između ravničarskog i brežuljkastog prostora Županije Na temelju posjeta obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima, obrazložiti koji su po njemu najvažniji problemi poljoprivrednika u Županiji Na temelju posjeta ribnjaku Siščani, objasniti utjecaj vremenskih (ne)prilika na svojstva ribnjaka Na temelju posjeta Upravi šuma Bjelovar, nabrojiti barem tri najvažnija problema u šumarstvu Županije Na temelju posjeta Turističkoj zajednici Bjelovarsko-bilogorske županije, vrednovati prednosti i nedostatke turizma u Županiji. 	<p>Koje su razlike u obilježjima u poljoprivrednoj proizvodnji između ravničarskog i brežuljkastog prostora Županije?</p> <p>Obrazloži koji su po tebi najvažniji problemi poljoprivrednika u Županiji.</p> <p>Na koji način vremenske (ne)prilike utječu na svojstva ribnjaka?</p> <p>Nabroji barem tri najvažnija problema u šumarstvu Županije.</p> <p>Usporedi i vrednuj prednosti i nedostatke turizma u Županiji.</p>
2. Metodička kompetencija	<ul style="list-style-type: none"> Prepoznati najvažnije informacije iz usmenih izlaganja predavača Razviti i primijeniti strategiju bilježenja 	
3. Komunikacijska kompetencija	<ul style="list-style-type: none"> Razviti sposobnost aktivnog slušanja predavača, nastavnika i drugih učenika Razviti sposobnost usmenog izražavanja prilikom razgovora s predavačima, nastavnikom i drugim učenicima Razviti sposobnost pisanog izražavanja prilikom bilježenja najvažnijih informacija iz usmenih izlaganja te ispunjavanja radnog listića 	

		<ul style="list-style-type: none">○ Izražavati se standardnim književnim hrvatskim jezikom	
4. Socijalna kompetencija		<ul style="list-style-type: none">○ Pridržavati se zadanih pravila u provedbi terenskog nastavnog sata○ Primijeniti pravila ponašanja u komunikaciji s drugim osobama○ Pridržavati se vremenskog okvira za ispunjavanje radnog listića	
TIJEK TERENSKE NASTAVE			
Etape sata	Cilj etape	Opis aktivnosti učitelja	Opis aktivnosti učenika
Organizacija 1. Priprema nastavnika	<ul style="list-style-type: none">○ Izvršiti kabinetsku pripremu; proučiti i sistematizirati stručnu literaturu i izvore, jasno definirati ciljeve i zadatke, odraditi predteren te definirati načine i kriterije vrednovanja terenske nastave	<ul style="list-style-type: none">○ Vršiti kabinetsku pripremu za terenski nastavi sat; proučava i sistematizira stručnu, didaktičku i metodičku literaturu i izvore, na temelju njih definira ciljeve i zadatke terenskog nastavnog sata○ Vršiti predteren tako da provjerava izvedivost terenskog nastavnog sata te, po potrebi, izmjenjuje prvotno postavljene ciljeve i zadatke○ Definira načine i kriterije vrednovanja terenske nastave	<ul style="list-style-type: none">○ Nemaju aktivnosti
2. Priprema učenika	<ul style="list-style-type: none">○ Pripremiti učenike za terenski nastavni sat; upoznati ih s prostorom istraživanja, vremenskim okvirom, ciljevima i zadacima, načinima i kriterijima vrednovanja te pravilima ponašanja, odnosno mogućim sankcijama za kršenje istih	<ul style="list-style-type: none">○ Upoznaje učenike s prostorom i vremenskim okvirom istraživanja te dijeli im dijeli kartu Županije s planom puta○ Upoznaje učenike s pravilima ponašanja tijekom izvođenja terenskog nastavnog sata te mogućim sankcijama za kršenje istih○ Upoznaje učenike s ciljevima i zadacima terenskog nastavnog sata te načinima i kriterijima vrednovanja istog○ Upoznaje ih s tehničkim karakteristikama terenskog nastavnog sata (potrebnim priborom i pomagalicama)○ Održava nastavne satove o	<ul style="list-style-type: none">○ Zapisuju bilješke○ Zapisuju bilješke○ Zapisuju bilješke○ Pohađaju nastavne satove o nastavnim jedinicama koje se

		nastavnim jedincima koje se tiču gospodarstva Panonsko-peripanonske Hrvatske kako bi učenici stekli određena geografska znanja i vještine prije izlaska na teren.	tiču gospodarstva Panonsko-peripanonske Hrvatske kako bi se što bolje pripremili za izlazak na teren.
Izvođenje terenskog nastavnog sata	<ul style="list-style-type: none"> o ponoviti temeljne pojmove, procese, pojave iz učioničke nastave i povezati ih s konkretnim primjerima na terenu; analizirati prostor koji se posjećuje, samostalno zaključivati o procesima i pojavama, razviti sposobnost geografskog razmišljanja te kritičkog mišljenja o razvijati vještine: čitanja grafičkih prikaza, interpretacije preglednih i tematskih karata, usmenog i pisanog izražavanja, organiziranja, dogovaranja. 	<ul style="list-style-type: none"> o Zajedno s učenicima posjećuje dva obiteljska poljoprivredna gospodarstva; jedno na Bilogori, a drugo u dolini Ilove. Razgovaraju s vlasnicima obiteljskih poljoprivrednih gospodarstva i informiraju se o njihovoj poljoprivrednoj proizvodnji, odnosno razlikama između gospodarstva na brežuljkastom i ravničarskom prostoru. o Potiče učenike da postave pitanja i bilježe ono što smatraju važnim kako bi kasnije lakše riješili radni listić. Posebno ističe da se informiraju o problemima koji muče poljoprivrednike. o Zajedno s učenicima posjećuje ribnjak Sišćani u blizini Čazme. Razgovaraju s tamošnjim voditeljem o svojstvima ribnjaka, njegovoj iskorištenosti i značaju za gospodarstvo tamošnjeg kraja te prošlogodišnjim čestim promjenama vremena i utjecaju na svojstva ribnjaka. o Potiče učenike da postave pitanja i bilježe ono što smatraju važnim kako bi kasnije lakše riješili radni listić. o Zajedno s učenicima vraća se u Bjelovar gdje posjećuje Upravu šuma Bjelovar. Razgovaraju s tamošnjim predavačem o izazovima i problemima u šumarstvu u Županiji u suvremenom razdoblju. o Potiče učenike da postave pitanja i bilježe ono što smatraju važnim kako bi kasnije lakše riješili radni listić. o Zajedno s učenicima posjećuje 	<ul style="list-style-type: none"> o Analiziraju kartu reljefa Bjelovarsko-bilogorske županije te razmještaju obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava o Dobivaju upute što i kako bilježiti radi izrade dnevnika terenske nastave, odnosno lakšeg rješavanja radnog listića po završetku terenskog nastavnog sata. Aktivno slušaju izlaganja predavača, postavljaju pitanja, sudjeluju u raspravi i samostalno zaključuju. o Bilježe informacije u dnevnik terenske nastave. Aktivno slušaju izlaganja predavača, postavljaju pitanja, sudjeluju u raspravi i samostalno zaključuju. o Analiziraju kartu rasprostranjenosti šuma u Županiji. o Bilježe informacije u dnevnik terenske nastave. Aktivno slušaju izlaganja predavača, postavljaju pitanja, sudjeluju u raspravi i samostalno zaključuju. o Analiziraju kartu najvažnijih

		Turističku zajednicu Bjelovarsko-bilogorske županije u Bjelovaru te razgovaraju s direktoricom iste o aktualnom stanju u turizmu Županije, najvažnijim selektivnim oblicima turizma, perspektivi razvoja i neiskorištenim mogućnostima.	turističkih mjesta u Županiji. <ul style="list-style-type: none"> ○ Bilježe informacije u dnevnik terenske nastave. Aktivno slušaju izlaganja predavača, postavljaju pitanja, sudjeluju u raspravi i samostalno zaključuju.
Završni dio terenskog nastavnog sata	<ul style="list-style-type: none"> ○ Vrednovanje i samovrednovanje terenskog nastavnog sata te analiza i sinteza usvojenih nastavnih sadržaja 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Dijeli učenicima radni listić za provjeru znanja s terenskog nastavnog sata ○ Pita ih što bi promijenili i što je moglo biti bolje ○ Zajedno procjenjuju uspješnost terenskog nastavnog sata i njegove korisnosti za nastavu geografije ○ Dijeli im ispravljene radne listiće i upoznaje ih s ostvarenim postignućima 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Ispunjavaju radni listić ○ Razgovaraju s nastavnikom o uspješnosti terenskog nastavnog sata i daju vlastita mišljenje na izvedbu istog ○ Razmišljaju o svojim postignućima i o onome što su mogli napraviti bolje

Načini i elementi vrednovanja učeničkih postignuća na terenskom nastavnom satu:

- Radni listić (ukupno 25 bodova):
 - Točni odgovori (24 boda)
 - Pravopisna i gramatička točnost odgovora (1 bod)

Nastavne metode

Usmenog izlaganja, razgovora, neizravne grafičke metode

Oblici rada

Frontalni i samostalni rad

Nastavna sredstva i pomagala

Udžbenik, radni listić, terenski dnevnik, različite tematske karte Županije

Popis literature i izvora za učitelja/nastavnika

Literatura:

Prka, M., 2008: Šumarstvo na području Bjelovarsko-bilogorske županije od njezina osnutka do danas, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 2 (1), 143-167.

Prka, M., 2012: Šumarstvo i prerada drva: zaboravljeni razvojni potencijali Bjelovarsko-bilogorske županije, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 6 (1), 69-90.

Izvori:

Bjelovarac.hr, 2017: Katastrofa: Nesnosne vrućine i suša slatkovodno ribarstvo dovele na rub preživljavanja. *Bjelovarac.hr*, 01. rujna, <http://bjelovarac.hr/najnovije/katastrofa-nesnosne-vrucine-i-susa-slatkovodno-ribarstvo-dovele-na-rub-prezivljavanja/> (26. 04. 2018.)

Turistička zajednica Bjelovarsko-bilogorske županije, <http://www.tzbbz.hr> (18. 04. 2018.)

Terenski nastavni sat – Gospodarstvo Bjelovarsko-bilogorske županije

Radni listić

	2
--	---

1. Uz prerađivačku industriju, najvažnije gospodarske djelatnosti u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji su: _____ i _____.

	1
--	---

2. Najrazvijenija vrsta stočarstva u okolini Bjelovara jest:

- a) ovčarstvo
- b) peradarstvo
- c) govedarstvo
- d) svinjogojstvo

U TEKSTU KOJI OPISUJE OBILJEŽJA BREŽULJKASTE POLJOPRIVREDNE REGIJE NALAZE SE TRI NETOČNA POJMA. PRONAĐI U TEKSTU NETOČNE POJMOVE, PREPIŠI IH U PRVI STUPAC, A U ISTI RED U DRUGOM STUPCU UPIŠI TOČNE POJMOVE.

	6
--	---

3. Veći dio Bjelovarsko-bilogorske županije pripada brežuljkastoj poljoprivrednoj regiji koja obuhvaća prostore više od 500 m nadmorske visine. U toj poljoprivrednoj regiji prevladavaju usitnjeni posjedi i veliki prinosi. Od poljoprivrednih kultura dominiraju žitarice.

NETOČNI POJMOVI	TOČNI POJMOVI

	3
--	---

4. Navedi tri najvažnija razloga smanjivanja udjela pod šumskim površinama.

_____, _____ i _____.

	2
--	---

5. Na koji je način Domovinski rat utjecao na šumarstvo u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji?

	4
--	---

6. Navedi barem dva problema s kojima se suočavaju poljoprivrednici u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji i obrazloži zašto ih smatraš važnima.

	2
--	---

7. Objasni na koji su način vremenske (ne)prilike utjecale na svojstva ribnjaka u Sišćanima.

	4
--	---

8. Ispod fotografija upiši vrste selektivnih oblika turizma.